

Horváth János

A MAGYAR IRODALOM FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE (Részletek)

„Székfoglalóul bátor leszek bemutatni készülő munkámnak, a magyar irodalom fejlődéstörténetének egy kisebb részletét, abból a fejezetből, mely a Bessenyei—Kazinczy korszak irodalmi ízlésével foglalkozik.” — E szavakkal vezette be Horváth János a Kisfaludy Társaságban *Egy fejezet a magyar irodalmi ízlés történetéből: Berzsenyi Dániel* címmel tartott előadását* 1924-ben, s ez egyszermind egyetlen nyilvános megjegyzése is *A magyar irodalom fejlődéstörténete* címet viselő kétkötetes (kéziratban 466 lapos) munkájáról, mely egyúttal az 1923—24. tanévtől kezdve tartott egyetemi előadásainak is fő anyagát képezte. (Bán Imre a *Studia Litteraria* 1964. évi számában közzétette az előadássorozat első — kéziratban kb. 100 lapnyi — része alapján készült vázlatos jegyzetét.)

A — mindeddig kéziratban maradt — könyv a következő fejezetekre oszlik:

A rendszerezés alapelvei. (Bevezetésül)**

Első könyv. Régi magyar irodalom, vagy „magyar deákosság”. (Kezdetből a XVIII. század közepe tájáig)

I. *A szóbeli hagyományozás kora.* II. *A kéziratos irodalom kora.* 1. Az írásbeliség kezdetei s a latin nyelvű litteratura megindulása. 2. A nemzeti nyelv ténfoglalása az irodalomban.

III. *A nyomtatott irodalom kora.* 1. Vallásos irodalom. A magyar irodalmi nyelv megállapodása. 2. Profán irodalom. Műköltői stíl kiképzése. 3. A barokk ízlés. 4. A kor irodalmi tudata. 5. A régi magyar irodalom program-hagyatéka.

Második könyv. Új magyar, vagy nemzeti irodalom. (A XVIII. század közepe tájától). Bevezetés (*Átmenet az újba*). 1. *A magyar nyelvűség programja.* 1. A nemzeti irodalom célkitűzése. 2. A hagyomány sorsa. 3. Az új törekvések elvi alapjai. Felvilágosodás és profán irodalom (Bessenyei). 4. Új magyar irodalmi nyelv kiképzése (Kazinczy). 5. Új versformák és költői stíl kiképzése. 6. A korszak irodalmi ízlése. 7. A magyar nyelvűség mozzanatának irodalmi tudata. II. *Az eredetiség programja.* 1. A követelmény felvetése. 2. Az eredetiség értelmezései. 3. Az új felfogás és a hagyomány. 4. Az új irodalom anyaga. 5. Az új irodalom formája. 6. Írói rend és olvasó közönség. 7. A korszak irodalmi ízlése. 8. Az eredetiség mozzanatának irodalom-fogalma és irodalmi tudata. III. *A művésziesség követelménye.* 1. A követelmény fölvetése és fokozatai. 2. Az új követelmény jelentősége a fejlődésben. 3. A nemzeti közízlés kialakulásának történeti rendje. 4. Romantikus előzmények. Népiesség.

A kéziratot a mai helyesírás szerint közöljük: a latinos — lyra, reformatio, exoticum, typus, tendentia stb. — és régies — pl. époly, kevésbbé, programm — írású szavakat a ma használt alakra irtuk át; alapot és útmutatást erre a *Tanulmányokban* megjelent, Berzsenyiről szóló fejezet helyesírása adott. Különben a kéziratot minden változtatás nélkül adjuk közre.

Korompay János

ELSŐ KÖNYV III. RÉSZ *A nyomtatott irodalom kora. A kor irodalmi tudata* c. fejezetből

A magyar irodalomtörténet létrejöttét nem csupán egy magyar irodalmi készlet valósgos felgyülemzése és természetes hatása magyarázza. Mint e készlet megteremtésében, úgy a róla szóló tudomány létrehívásában is része volt az idegen példának. Maga az itthoni latin

* Megjelent: A Kisfaludy Társaság Évlapjai LVI. és Tanulmányok, 1956.

** Ennek folytatása a Magyar irodalomismeret című tanulmány; megjelent: Minerva, 1922. és Tanulmányok, 1956.

oktatás, egy bevégeztettségre jutott, tiszteletre méltó idegen irodalom tudatát gyökereztetvén meg, egyengette útját. Még figyelemreméltóbbak egyes külföldi főiskolák, a magyar irodalmat művelendő ifjúság valóságos telepei, honnan ki-ki a miénknél sokkal fejlettebb s élénkebb tudományos és irodalmi élet tapasztalataival tért haza. XVI/XVII. századi írónk közt nehéz olyanra találni, ki hosszabb-rövidebb időre meg ne fordult volna külföldön. Farkas András, Batizi, Dévai Bíró Mátyás, Szegedi István, Sylvester, Heltai, Méliusz Juhász, Károli Gáspár: valamennyien megfordultak Wittenbergben. Enyedi György, Sztárai, Istváni Miklós, Forgách Ferenc: Páduában; Pestí Gábor sokáig élt Bécsben; Balassa Bécsben s Lengyelországban; Bornemisza olasz, német, francia egyetemeken; Telegdi Krakkóban, Bécsben; Szamosközi Heidebergben, Páduában, Rómában; Szenczi Molnár huzamos ideig lakott Németországban; Tótfalusi Kis Miklós Hollandiában; Pázmány Péter Krakkóban, Bécsben, Rómában töltötte ifjúságát; Zrínyi Olaszországban járt.

Németországban tanult Czwittinger is (1701—1713), ugyanazon Altdorfban, hol száz évvel azelőtt Szenczi Molnár Albert írta szótárát és szoltárfordításait —, s ott ismerkedett meg a *Historia Litteraria* tudományával, sőt némely művelőjével is.

E tudomány szak, akkori kezdetlegességében is nagy múltra tekintett már vissza. Szent Jeromos *Liber de viris illustribus*ában (392-ből) látják első csirját. Az addigi keresztény irodalomnak időrendi, író-életrajzi (s egyúttal könyvészeti) katalógusa e mű s számos követőre talált már a középkorban, melyek egyházi és profán, antik és új anyagot („*scriptores gentiles*” és „*christiani*”: „*litteratura*” és „*scriptura*”) többnyire vegyest dolgoztak fel. Egyetemes összefoglalás helyett olykor hazai érdeklődés is jelentkezett már (pl. spanyol); készültek partikuláris irodalomlisták (pl. a monte-cassinói tudósoktól), később (XIII. század) dömés kezdeményre rendi író-katalógusok is.

Az az enciklopédikus szellem, mely a skolasztika hatása alatt fejlődött ki s az emberi összes tudás-anyag felölelésére törekedett, hozta létre a XIII. század folyamán a *krónikás irodalomtörténetet*. Csírái ennek is megvoltak már Sz. Jeromos *Chronikájában*, mely történeti jelenségek ismertetésében híres görög-római íróról is megemlékezik. Középkori krónikások utánózták, kiegészítették. Ilyenmű művek közül legnagyobb hatást ért el Vincent de Beauvais (+1264) *Speculum historiale*-ja. Világ- és egyháztörténet ez, s a világ teremtésétől a XIII. századig vezet; gondot fordít a szellemi élet történetére is; külön fejezetekben foglalja az antik és középkori írőkkel, kronologikus rendben, rövid életrajzi és anekdotikus jegyzetek alakjában, műveiket nemcsak felsorolva, hanem szemelvényekben is ismertetve. E roppant kompilációban alig van kritika és eredetiség; de a korábbi anyag nagy része összefolyt benne, nagy elterjedésre, követőkre talált. Nagy, modern nemzeti és világtörténetek ma sem tértek el ettől a hagyománytól s többnyire szentelnek minden korszakban egy-egy külön fejezetet az irodalomnak.

Szaktudományunk csírái nevezetek ösztönzőre találtak a nemzeti nyelvű, *vulgáris költéssel* való foglalkozásban is. A németek középkori udvari eposzaiban nem nagy ritkaság az ún. „*revue*”, afféle irodalomtörténeti szemle a nagy költő-kortársak felett. Így tekint végig Gottfried von Strassburg a maga kortársain, abból az alkalmából, hogy művében egy már azoktól is feldolgozott témát érint. Lírikusok *siratóversekben* méltatják néhai kortársukat (Walther von der Vogelweide — Reinmart); a *tanköltészet* erkölcsi okulásért emlegeti nagy költők műveit. Az első német „*költő iskola*”, a Meistersängereké, ősoket keres és e származásrendi önérzet művei a különféle *mesterjegyzékek* (Meisterverzeichnisse), melyek Mózesztől és szent Dávidtól kezdve egészen Hans Sachsig le tudják vezetni a német mesterek származásrendjét.

Egy kezdetleges *iskolai irodalomtörténet* is kezd már kibontakozni a középkorban. Latin költők, ritkábban prózáírók (Cicero) műveirez írt előszókbán („*accessus ad poetas*”) volt ennek alapja lerakva, melyek szerzőről s műveiről sablonos tájékoztatást nyújtottak a tanuló számára; később keresztény költőkre is kiterjeszkedtek. Ily önálló cikkek egymáshoz sorolásából keletkezett valamelyes iskolai irodalomtörténet (Konrad von Hirschau: *Dialogus super auctores*, XIII. század?; Hugo von Trimberg: *Registrum auctorum*, 1280). Történeti jelleg ezekben semmi; még a kort sem jelölik meg; ismétlik, toldják, egyesítik egymás anyagát, de rendszerük nem mutat fejlődést.

A humanizmus és renaissance jelentősége szempontunkból az, hogy újjáteremti az irodalomtörténet alapvető *segédtudományait*, a filológiai, történelmet, lélektant és poétikát. Továbbfejleszti a középkori krónika-irányt: elkülöníti egyetemes történeti összefüggéséből a litteraturát s létrehozza ekként az irodalomnak első önálló történeteit (Petrus Crinitus: *De poetis latinis*, 1505).

Másrészt nagy, modern költői egyéniségek is magukra vonják már e korban a tudományos figyelmet s Boccaccio megírja Dante *életrajzát*, az első modern költő-monográfiát, nem adatok halmozásával, hanem megértéssel, bírálattal. Hírvágy és önérzet önéletrajzuk megírására ösztökél. Fellépnek a modern költészet történetei, vitatják a keresztény és nemzeti (modern) elem értékét az antikával, s védelmökbe veszik Dante, Ariosto, Tasso műveit az aristotelikusok merev kánonával szemben. Ez az olasz felpezsdülés lassan-lassan átterjed nyugat és észak felé;

hatása azonban egyelőre csak általános tendenciákban válik érezhetővé: a filológiai és esztétikai érzék ébredésében, s a nemzeti eszmétől irányított történeti tudat fejlődésében, mire a németeknél nem csekély ösztönzéssel működtek közre a barbárságnak az olaszok részéről hangoztatott vádjai. A német irodalomtörténetírás ily modern célzatok ellenére is a középkori hagyományban rekedt még meg, bár egy *német* irodalomtörténethez már a XV. század szült egy kísérletet (Trithemius: *Catalogus illustrium virorum*, 1486).

A humanizmus csiráit a reformáció érleli meg s új tudós típust állít elő: a polihisztor, melynek egyik jelentékeny német képviselője Conrad Gessner, kinek nagy művében (*Bibliotheca universalis*, 1545) az életrajzi adalékokról a bibliográfiára csúszik át a súly, s a kronológikus rendet az ábécé rendje váltja fel. Anyaga görög, latin, héber nyelvű írók és művek (kéziratosak is). A tudóstörténetnek („Gelehrten-geschichte”) ő a voltaképpeni megalapítója. — Megjelennek az első rendszerező alapvetések, az irodalomtörténeti szintézisnek első kísérletei. Christophorus Mylaeus (Müller) a megismerés rendjét természetrajz, antropológia és sapientia lépcsőfokaiban határozza meg s ez utóbbiba osztja be a historia literariát (*De scribenda universitatis rerum historia*, 1551). Az irodalomtörténettől nem életrajzok egyszerű időrendi felsorakoztatását várja, hanem a korok-s népeken áthaladó *fejlődés* folytonos menetének a felderítését; szintetikus, az egyetemes néző törekvései alatt szinte eltűnik az egyesnek és egyéninek az érdeke. Műve egyik részében meg is ír egy ily értelemben vett egyetemes irodalomtörténetet; rámutat bizonyos törvényszerűsége is a fejlődés menetében, a hanyatlás törvényszerűségére a virágzás után. Tudatosan fordul szembe a humanista tudomány-üzés *atomizáló* jellegével s jól tudja, hogy a szintézis gondolatában ő az úttörő. — S valóban megelőzte Bacót, kinek *De dignitate et augmentis scientiarum-át* (1605) szokás ily értelemben elsősül emlegetni. Baco, a „globus intellectualis” három területének (emlékezet, képzelet, ész) megannyi tudománycsoportot felelt meg: historiát, poézist és filozófiát, s az elsőbe sorozza a historia literariát. Megadja tervét egy universalis litterarum historiá-nak, aminőt még nem ismer. Eszerint a tudományokra s minden egyes művészetre meg volna állapítandó, az okok földerítésével együtt, keletkezésük, haladásuk, s további sorsuk története, mi hanyatlás és újravirágzás lehet; figyelembe veszi a körülményeket is, melyek fejlődésüket befolyásolják (klíma, ország, nemzeti karakter, erkölcs, vallás, törvények) s ezzel a „milieu”-elmélet kezdeményezőjeként tűnik fel. Nemcsak a fejlődés egyetemét nézi: számol a fejlesztésben érdemes egyéniséggel is. Pragmatikus történeti tárgyalást kíván, s az okság elvének érvényesítésével hasznót is akar árasztani a továbbfejlődésre. A „litterae” az ő szemében lényegileg tudományt jelent; a költészetben ő is, mint Mylaeus, a tudomány ősi formáját látja s ennél fogva a parabolikus és tanköltészetet becsüli nagyra, míg a lírát kizárja a „tudomány” fogalmából. Módszere: ad fondum. Emendáció és interpretáció mellett az ítéletet teszi meg a kritika feladatává, minnek a hasonló tárgyú írók összehasonlításán kell alapulnia. Az ő historia litterariáját sokáig mint tudománytörténetet fogták fel s hatása nem is vált jelentékenyvé a XVIII. század közepe előtt. De adott ösztönzést a költészet történetének is, a *haladás* tanával, s azzal, hogy az „admiratio antiquitatis”-ban a kulturális fejlődés egyik akadályát látta.

Mylaeus és Baco eszméi irodalomtörténet megírására Peter Lambecius, a hamburgi polihisztor tett kísérletet. Csak a tervezetig jutott el (*Prodromus historiae litterariae*, 1659); abban van ugyan nyoma Baco eszméinek, de a kivitelben abstrus tudóságon s egy roppant anyag kritikátlan összegyűjtésén és regisztrálásán nem jutott túl, s a történeti forma csak külső séma nála, száraz kronológiai rend. — Csaknem látszata is elvész a történetiségnek Daniel Georg Morhof, kieli egyetemi tanár *Polyhistor literarius*-ában (1688, 1692), melyben tetőpontra jut el a specializálás ellen megindult áramlat. Műve a tudományoknak szisztematikus szempontok szerinti enciklopédiája és könyvészete. A tudományok s a tanultság kezdeteit s haladását akarja előadni s csak ennyiben kerül bele némi történeti elem. Kritikai törekvése figyelemre méltó; de méginkább a nagy anyag világos csoportosítása. Polyhistor-a 3 részre oszlik: polyhistor literarius, philosophicus és practicus-ra, melyek közül az első két becses anyagot nyújt az irodalomtörténeti érdeklődés számára; ennek egy könyve a könyvtárak, kéziratok, tudományos társaságok, időszaki írások ismertetésével foglalkozik s tárgyi kategóriák szerinti írólistákat közöl; egy másik az excerptálás módszerét tanítja különböző tudományszakok szerint; egyenest irodalomtörténeti anyagot nyújtanak a grammaticus, criticus, oratorius, poeticus nevű könyvei, e nevekkal jelzett csoportosítás szerint. Nem irodalomtörténet tehát, hanem *propaedeutika az irodalomtörténethez*, alapvetés a polihisztor-sághoz („polymathia”), bő forrás, melyből sokan merítettek. Még a XVIII. század második felében is jelent meg új kiadása. Ismerte Wallaszky Pál is.

Az eddig áttekintett anyag, mely körülbelül Czwittinger koráig vezet, szinte kizárólag tudománytörténetnek (historia eruditionis) fogja fel az irodalomtörténetet s többnyire egyetemesebb összefüggéseiben (világtörténet, egyetemes irodalomtörténet) tárgyalja. A történet-tudomány további fejlődése fogja majd magával hozni szaktudományunkban is a történeti folyamatok mélyebb megértésére irányuló törekvést, s a tanulmányunk kisebb egységekre

(országok, korok, egyének) korlátozását, specializálását. A speciális területeken folyó pozitív munka kikezdi apránként a polihisztor eszményét, a kritikai szellem szkepticizmusa pedig (melynek Pierre Bayle híres szótára — 1695 — vált egyik legfőbb kovászává) megadja neki a kegyelemdőfést. A költészetnek nem sok hely jutott az eddigiekben; antik költőkre is főképp kiadásainak filológiai és könyvészeti (tehát tudós) érdeke miatt fordítottak figyelmet. A költészet története iránt az új, renaissance-költészet ébresztett először élénkebb figyelmet, s a renaissance első költői egyszersmind historikusai is lettek a költészetnek. Vessünk egy pillantást *költészet-történetekre* is.

Opitz jár elől a németeknél. *Buch von der deutschen Poeterey* című művében (1624) ő kísérli meg először az irodalmi multat az irodalom jelenéhez viszonyítani, s a jelen szempontjából áttekinteni a német költészet előzményeit. Célja versengés is az olasszal, franciával, s figyelmet azért fordít az idegen irodalmakra is, hogy összemérhesse velők a hazait. Csakhamar tárgya lesz maga is az irodalomtörténeti érdeklődésnek; hírneve terjesztéséről egész iskola (a sziléziai) gondoskodik; megírják életrajzát is.

A német irodalomtörténet korszakolására Karl Ortlob tett először kísérletet, tudatosan haladva tovább Opitz nyomain. Fejlődéstörténeti szempontjai vannak s az emberi életkorok hasonlatára fogja fel és nevezi meg az irodalom korszakait, s az ősi, illiterarius kortól kezdve egészen Opitzig vezeti le áttekintését. — Mellőzve a kisebb jelentőségűeket, a már említett Morhofnak egy másik művét kell szóba hoznunk, az *Unterricht von der teutschen Sprache und Poesie* címűt (1682). Nyelvtörténet, irodalomtörténet és poétika, ha laza kapcsolatban is, de itt szerepel együtt összetartozó stúdiumként először (vö. Pápay Sámuel irodalomtörténetével!). A német költészet története elé egy átnézetet bocsát előre az idegen (francia, olasz, spanyol, holland) népek költészetéről, s külön fejezetet az északi népekről. A német költészet történetét, Nagy Károlyt s Opitzot tévén meg határkövekknek, 3 korszakban tárgyalja, kevesebb történeti belátással, mint Ortlob, de teljesebb anyaggal. Műve irodalomtörténeti tények időrendi egybeállítása, melyeket megítél s alkalmilag össze is hasonlít. Tudása, olvasottsága rendkívüli. Először tett kísérletet a modern irodalmak egyetemes történetének a megírására (különös tekintettel a nemzetire). — Jelentéktelenebb utódai közül, Czwinggerre való tekintettel, csak Magnus Daniel Omeis altdorfi egyetemi tanárt említjük, ki az 1670-es években hazánkban is megfordult s kinek *Gründliche Anleitung zur teutschen accuraten Reim und Dichtkunst* című, tankönyvnek szánt munkája nem ad ugyan újat s futólagos történeti vázlatában csak világosabb áttekintéssel követi elődeit, de Altdorfban jelent meg, 1704-ben, mikor már Czwingger is ott volt. Túlnyomó nagy helyet juttat a német nyelvművelő társaságok („Sprachgesellschaft”-ok) tárgyalásának, minek föltehető hatására Czwinggerrel kapcsolatban majd rámutathatunk. Előmunkálatokat tett egy nürnbergi tudóslexikon szerkesztéséhez is. (Adatait más használta fel: Georg Andreas Will, 1757).

Mindezekhez járul végül egy mű, mely kritikai szemlét tart az egykori, XVII. századbeli német szépirodalomon. Szerzője Erdmann Neumeister (*Specimen dissertationis historico-criticæ de poetis Germanis huius sæculi præcipuis*, 1695, 1708^a). Betűrendben szól az egyes költőkről, éles ítélettel, mi heves irodalmi harcokra adott alkalmat. Vitatkozik némely ítéletével (bár név szerint nem említi meg) többek közt az imént említett Omeis is idézett művében, s így Czwingger e műről, ha másként nem, tanára könyve, sőt előadásai útján is tudomást szerezhetett. Czwingger könyvcíme („Specimen”) talán szintén erre vall.

Az említett művek többnyire hangot adnak a sértett nemzeti önérzetnek is azon fitymálások miatt, melyek a német irodalmat olasz, francia, angol részről érték. Több német mű egyenest e kicsinylő vádakkal foglalkozik, s azok megdöntését tűzi ki céljául. Tudjuk, hogy Czwinggert is hasonló, a magyar tudományosságának még létezésén is kételkedő idegen nyilatkozat indította írói lexikona összeállítására. Időrend szerint is utolsóul említhetjük meg itt azt a német nyelvű nagy irodalomtörténetet, Jakob Friedrich Reimmann-ét, melyben Czwingger e kétkedő nyilatkozatot olvasta s melyben egyúttal hasonló, a hazait kicsinylő idegen ócsárlások visszautasítására is példát láthatott. *Versuch einer Einleitung in die historiam literariam sowohl insgemein als auch in die historiam literariam der Teutschen insonderheit*, 1708—1713. A magyarokra vonatkozó, már említett nyilatkozatán kívül alig lehetett lényeges hatással Czwinggerre. Reimmann műve az első egyike Németországban, mely Baco eszméit alkalmazva rendszerezi a német irodalom anyagát, s első, mely az irodalomtörténet keretében a költészetet is tárgyalja, vagyis a két primitívebb tudománytípust: tudóstörténetet és költészet-történetet egyesíti. Első kötete elméleti fejtegetéseket közöl, a továbbiak pedig történeti rendben ismertetik a német irodalom korszakait. Czwingger műve ezzel szemben lexikon, tehát más, primitívebb típus követ. Hogy ő is csak a hazai anyagot öleli fel, mint Reimmann, ebben talán vehetett példát ez utóbbítól.

*

A bemutatott irodalomtörténet-típusok némelyikére nálunk is van példa már Czwingtinger előtt. Így a középkorból felsoroltak közül először is a rendi katalógusokra. Szalkai Magyar Balázs ferencendi szerzetes a XV. század első felében írta *Cronica seu origo fratrum minorum in provinciis Bosnae et Hungariae* című munkáját, melyet aztán mások folytattak s mely például legrégebb ismert szentírás-fordítóinkról, Tamás és Bálintról is hírt ad. *Dombrói Márk* pálos szerzetes, Mátyás király kortársa szintén elkezdte írni szerzete évkönyveit s művét rendtárs, Gyengyeni Gergely folytatta tovább (1525): e rendi krónikából van tudomásunk Báthori László bibliafordításáról. Czwingtinger utáni időkből is ismerünk hasonló jellegű kéziratos művet, mely az országos levéltárban őriztetik s valószínűleg 1755-ből való, valamely ismeretlen pálostól; a renchez tartozó írók betűrendes jegyzéke ez (I. M. Könyvsz. 1878. 21). Adott ki ilyet Horányi Elek is 1808-ban (Scriptores Piarum Scholarum). Hasonló természetű művek, de már szintén későbbi korból a különféle egyháztörténetek, mint a debreceni Ember Pál-féle *Historia Ecclesiae Reformatae* a XVIII. század elejéről (nyomt. 1728) s a Kénosi-Fosztó-Uzoni-féle sokat emlegetett unitárius egyháztörténeti mű, mely a *Debreceni Disputa* szövegét tartotta fenn.

Van példánk arra is, hogy történeti művek külön fejezetben foglalkoznak a kor szellemi életével, iskoláival s íróival (tudósaival). Erdélyi emlékiróknál ez nem ritkaság. *Szalárdi Siralmas Krónikája* érdemel itt említést (1662-ig) s Cseréi Mihály *Historiája* ((1712-ig), ki vissza is pillant elődeire a magyar történetirodalomban, valamint zsoldárfordítása előszavában (1607) *Szenczi Molnár* a korábbi zsoldárfordítókra. Ioannes Lucius Traguriensis, Dalmácia és Horvátországról írt történeti művéhez (1666) szintén csatolt „*Rerum Dalmatarum scriptores*” címen egy könyvészeti jegyzéket.

[*Katona István (1732–1811), a nagyszombati (1777: budai, 1780: pesti) egyetem tanára (1784-ben nyugdíjazták, mert nem tudott németül!) Historia Critica regum Hungariae, 42 kötet (1779–1817): függetlenül egyes uralkodók korához: irodalomtörténeti jegyzetek az akkori írókról. Ehhez bizonyára felhasználta Status litterarum in Hungaria című 2 kötetes kéziratos életrajzyűjteményt (ma a rozsnjai káptalan s részben a kalocsai érsekség könyvtárában), melyet valószínűleg Horányi munkáinak a megjelenése miatt nem tett közzé. (L. Száz. 1930. 691.: Gálos Rezső: Mikes Kelemen és Katona István.)*]*

A német középkor sirató énekeihez is találunk hasonlólt *Rimay* egy terjedelmesebb költeményében, melynek címe: „Az nagyságos Gyarmathi Balassa Bálintnak Esztergom alá való készületi”; s Pápai Páriz Ferenc *Életnek könyve* című, szintén nagy terjedelmű verszetében, mely Tótfalusi Kis Miklósnak a magyar könyvnyomtatás körüli érdemeit fejti ki s elhunytát siratja (1702. Csak második, 1767-i kiadása maradt fenn „*Erdélyi Féniks*” címen, Bod Pétertől). Ide sorolhatni az egyes írók kiadásai előtt a múltban szokásos *dicsőítő verseket*, aminők Balassa és Rimay verseinek együttes kiadásai előtt is olvashatók (Rimaytól és Tolnai Balog Jánostól), s minőket („*elogia*”) Czwingtinger is nagy előszeretettel idéz. S hadd említssem meg a legritkább esetek egyikét, mikor ugyanis humanista író, Istvánffy Miklós, latin versben örökíti meg az igénytelen magyar verselő, Tinódi Sebestyén emlékét, azt mondván benne, hogy a pannóniai hősök épp oly sokkal tartoznak neki, mint Achilles és Ajax Homérosznak, mert műveiben örökké élnek.**

Van példánk *írói életrajza* is. *Skaricza* Máté sajtó alá rendezte és ki is adta Szegedi Kis István reformátor hátrahagyott műveit, s ezek egyikében (1585) életrajzát is közzétette (*Vita Stephani Szegedi*). Hasonlóképpen készült kiadni, mint fentebb láttuk, Balassa énekeit hú tanítványa, *Rimay*, s előszava szerencsére fenn is maradt ránk. [S ne hagyjuk említetlen Thomas Balásfi *Vita Nicolai Istvánffy-ját* (nyomtatásban: 1767) s jóval korábról de Ivanich Pál kanonokot, ki az 1440-es években Vitéz János mellett Váradon működött, s összegyűjtötte, bevezetéssel, zárszóval és jegyzetekkel is ellátta a kítűnő humanistának 78 levelét, miket ez 1445–51 között, mint a Királyi Kancellária főjegyzője országos ügyekben, többnyire Hunyadi János nevében írt (I. Kath. Szemle 1899. 804).]

Végül mint írástörténeti s ennél fogva irodalmi érdekű művet, említsük meg a régiségből Telegdi János nyitrai püspökét (*Rudimenta priscae Hunnorum linguae*, 1598), mely a régi magyar (=hunn) rovásírás kérdésével foglalkozik.

A magyar irodalomtörténet kezdetét tehát már a Czwingtinger előtti korban felismer-

* A szögletes zárójelbe tett, kurzív szedésű sorok a szerző — sokszor csak az előadás számára vezérszökként betoldott — lapszéli jegyzetel. (K. J.)

** A verset közli Holik Flóris, *Irod. tört. Közl.* 1922. 145/6. 1.

De Sebastiano Tinody
Pannonici heroes, quos Mars atque inclyta virtus
Astris beatos intulit
Tantum Tinodio debetis, credite, vati;
Qui facta vestra concinit;
Quantum grandiloquo Pelides magnus Homero,
Ataxque debet scutifer.
Ille etenim facit, ut post invida fata, libellis
Vivatis omnes in suis.

hetők s e nyomok, ha gyérebbek s kevésbé változatosak is, mint a külföldi szaktudományéi, nem hagyhatók figyelem nélkül, nyilvánvaló jelei lévén az irodalmi tudat fejedezésének. A külföldi típusok közül szintén a primitívebbek egyikét, az életrajzi betűrendes formát honosította meg nálunk Czwingger 1711-ben, s jelentősége nem is a formában van, hanem abban, hogy először tett kísérletet a magyar irodalomtörténeti anyag leltározására.

Munkája, a *Specimen Hungariae Literatae* (1711) a betűrendes, lexikális formát vallja magáénak, aminővel fentebb Gessner *Bibliotheca*-jában és Neumeister *Specimen*-ében találkoztunk. De ismert más irodalomtörténeti műveket is; maga mondja előszavában, hogy a magyaron kívül minden más nemzetben akadt író, ki a híres tudós férfiak nevét, műveit, dicséretét összegyűjtötte s feljegyezte. Név szerint megemlíti *Reimmarnt*, ki nem tudja mily műre utasítsa azokat, akik „de scriptis et scriptoribus hungaricis” szeretnének hírt kapni s nem is hiszi, hogy valaki valaha írt volna erről a tárgyról. De a *Specimen* egyes cikkei több forrásműre is hivatkoznak (Pázmánynál pl. az Alegambius-féle *Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu*-ra; Gelenius-nál Joh. Christoph. Rüdigernek egy írói életrajz-gyűjteményére). Melyiktől kapta az ösztönzést? Részletekbe menő tanulmányozás nélkül e kérdést nem lehet eldönteni. Alighanem jól sejtí Szinnyei József (a Magyar írókban), hogy a pozsonyi születésű Moller *Dániel Vilmos*, altdorfi egyetemi tanár ösztönözte a *Specimen* megírására, aki, több más ottani tanárral együtt üdvözlő verset is írt Czwingger lexikona elé. E sejtelmét igazolni látszik Horányi megjegyzése (*Memoria Hung.* III. 636), ki szerint a *Specimen* „favente Mollero” látott napvilágot, s igazolni látszik a *Specimen* Mollerről szóló, szokatlanul terjedelmes cikkelyének (257—275. l.) meleg, hálás hangja. Mollernek igen aprólékos életrajza után felsorolva tömérdek dissertatióit, végül a magasztalására írt verseket, elismerő cenzúrákat, nyilatkozatokat és leveleket közli s ez utóbbiak közül kettő hívja fel magára figyelmünket, mert azt az óhaját fejezik ki, vajha Moller hajlandó volna összegyűjteni s egy kötetben kiadni különböző klasszikus auktorokról s főképp historikusokról írt, nagy számú életrajzeit, vagyis hogy adna ki egy írói lexikont. Moller részéről tehát, mivel Czwingger, úgy látszik, igen benső tanítványi viszonyban élt, igen föltehető hasonló irányú ösztönző hatás honfitársa irányában. Rajta kívül a fenti áttekintésben egyszer már említett *Omeis*, szintén altdorfi egyetemi tanár ösztönzésére s példájára is gondolhatunk, aki Czwingger ott-tanulása idején az ékesszólás, morál és poézis tanára volt, évtizedekkel azelőtt hazánkban is megfordult, s tankönyvül írt egy Bevezetést a német költészetbe, melynek egy helyén (1712e. 55. l.) Neumeister *Specimen*-ével is vitába száll. 1708-ban halt meg, tehát Czwingger lexikonának megjelenté előtt. Említsük meg még *Joh. Jakob Baiert*, az altdorfi egyetem akkori (1711) rektorát, a kiváló orvostanárt és szenvedélyes botanikust, kitől a *Specimen* elején szintén olvasható egy verses elogium; egyenest az ő hatását láthatni a *Specimen* Beithe István-cikkelyében (51—66. l.), mely nemcsak mindenestől közzé teszi s német értelmezéssel is kiegészíti Beithe 1584-i s akkor már fölöttébb ritka füvészeti nomenclaturáját, hanem buzdít is példája követésére a növények magadását, melynek megnevezésében, s a botanika művelésére, mely „a művelt népeknél újabban roppant haladást” tett.

Ami most már magát a *Speciment* illeti, hű tükre az a kor irodalmi tudatának. Hű tükre mindenekelőtt formájában, a leltározó *ábécé*-rendben, mi nemcsak a tudományos módszer primitívusát jelenti, hanem azt is, hogy a felőlelt anyag sokkal különmeműbb s tisztázatlanabb, semhogy összegező, rendszerező elvet tudna önmaga egységéből kifejtteni. A 269 író felőlelt anyagnak alig is van *egységbe foglaltó* elve más, mint az írók magyarországi (a címlap szerint magyar, dalmát, horvát, szlavón és erdélyi nemzetiségű) származása; ezen a címen kerül össze a magyar irodalom történetében Balassa Bálint Szent Jeromossal, Szent Mártonnal és Moller Dániel Vilmostal, magyar nyelvű író latin, német és egyéb nyelvűekkel. S mind ez írók *műveiben* mit tart közös jellegnek, vagyis az *irodalmisság jegyének* Czwingger? Nem fejtegeti e kérdést, de címlapja és *Praefatio*-ja elárulja, hogy az *eruditiót*, a tudósságot. „Híres tudós férfiak” nevét, írásait, megítélésüket és dicséreteit („nomina, scripta, judicia et elogia *Virorum eruditione clarorum*”) felsoroló műnek érzi hiányát nálunk, ilyet akar írni előszava szerint s címlapján is olyanul jellemzi magát (*Specimen Hung. Lit., Virorum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatorum, Croatorum, Slavorum, atque Transylvanorum, Vitas, Scripta et Censuras ordine alphabetico exhibens*). [Vö. a szerzetesrendi „*provincia*” felosztása „*natiók*”-ra (így a *domankosrend*).] S hogy a híres tudós magyarok, dalmaták, stb. közül sok kimaradt; hogy közelkorú, személyesen ismert, vagy magas állású férfiakról (Sz. István, Apafi Mihály), továbbá külföldi tudós lexikonokban is szereplőkről (Janus Pannonius, Pázmány) többet tud, mint Hosvai Péterről, Tinódiról, Zrínyiről, Listiusról és Gyöngyösi Istvánról, kiket meg sem említ; hogy Balassáról és Rimayról szűkszavúbban ír, mint az iglói Kleschius Dánielről, Gelenius Jónásról, vagy Apafi Mihályról: mindebben korántsem láthatni elvi állásfoglalást. Külföldön dolgozott, kellő segédeszközök híján, s első volt a rendezetlen anyag összeszedésében. Az se leljen meg bennünket, hogy Gyöngyösiről hallgat. A *Murányi Vénusz* szerzőjének a XVII. század végső tizedére esik működése javarésze: külföldre még alig juthatott el csak akkortájt kezdődő hirneve.

Az egyes cikkelyek beosztása: az, amit előszavában jelez; életrajz, művek felsorolása, ítélet, dicséret — kiről mennyit volt módjában összeszednie. Méltatlanság volna ítéletet s dicséretet tőle kérni számon; azt lehetőleg másoktól idéz, az akkori tudomány bibliografikus szellemében. Aminthogy ugyene szellemben jár el, mikor műve végéhez még egy könyvészeti függelékét csatol azon művekről, melyek magyar dolgokkal foglalkoznak („Bibliotheca scriptorum qui extant de rebus hungaricis”), legvégül pedig (az idegen olvasókra gondolván) a magyar helysírás és ejtés szabályait is közli. Naivságán még mosolyogni sem illik, oly természetes az ebben a korban s az ő viszonyai közt. Hogy azonban német példára s nemzeti önrzettől buzdítva megtette azt, amit előtte magyar ember soha meg nem tett, s hogy a kor tudománybeli primitívtségével kezdeményezője lett egy speciálisan magyar történeti tudományágnak; hogy nem az egyetemes írói katalógusok valamelyikét dolgozta át s egészítette ki hazai anyaggal, hanem a felismert magyar tudományos szükségletet igyekezett erejéhez képest becsülettel kielégíteni: ezzel halhatatlan érdemet szerzett magának s műve maga is ösztönzőjévé vált az irodalmi tudat további fejlődésének.

[Magyarországi születés + eruditio; nyelvben, jellegben megosztás]

A Specimen-ben azonban egyéb is van, nemcsak anyaggyűjtemény és leltározás. Program is van benne. Ebbeli jelentőségére alább, hasonló eszmék és törekvések szomszédosságában óhajtván rámutatni, követőire vessünk itt még egy futó pillantást.

A lexikon-forma, melyet a Specimen kezdeményezett, Bod Péter *Magyar Athénásában* (1766) s Horányi Elek *Memoria Hungarorumában* (1775—1777) talált követőkre, hogy csak a nevezetesebbeket említsem. Ez újabb művek, mint formában, úgy szellemben sem mutatnak változást, csak a felőlelt anyag gyarapodásával. (Bodnál több mint 500, Horányinál már közel 1200 író!) Bod Péteré pedig magyar nyelvűségével jelent haladást. Helyesen minősíti mindezeket Wallaszky (említendő műve előszavában) „Lexica eruditorum”-nak. Ilyenmű írói lexikonokra a szaktudomány teljes kifejtettsége korában is szükség van s csak nemrégén fejeződött be Szinyei József 14 kötetes, megbecsülhetetlen írói lexikona, mely immár közel 30 000 magyar íróról számol be egy hangzár-munkásságú élet-áldozat halhatatlan eredményeként.

Egy másik leltárzerű típus virágzása is megindult a XVIII. század végén a Teleki-meg a Széchenyi-könyvtár katalógusának közzétételével és Sándor István *Magyar Könyvesházával* (1803): a könyvészeti katalógus, mely természetesen szintén virágzik azóta is.

Csak formai, típus-változást jelent, de az irodalomról való fogalmat („eruditio”) nem változtatja meg Wallaszky Pál *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria* című könyve (1785; 1808²), mely először rendszerezi a magyar irodalom teljes történeti anyagát, időrendi, folyamatos elbeszélés alakjában.

[Előzményeül tekinthető:

1. Árvai Mihály, jezsuita (1708—1750); *Res literaria Hungariae*. Kassa, 1735 (névtelenül): iskolák, könyvtárak, könyvnyom. tört. (ez csak a XVI. sz. végétől fogva), s Magyarország tudósai és írói (összesen 33 tudós, a IV. századtól az ő koráig) időrendben. Az időrend ebben először.

2. Rotarides Mihály (+1747): *Historiae hungaricae litterariae . . . lineamenta*. 1745. Tulajdonképpen prolegomena. Tartalma: definíciók, elvek; külföldi és hazai kütfői; az irodalomtörténet tervezete: 1. az írás eredete és története; 2. iskolák; 3. tudományok s művészetek története; 4. írók és jelesebb művek. Ez utóbbi részben sem betű-, sem időrend, hanem a művek szakonkénti tárgyalása és bírálata. (L. Szinyei!)

Rotarides talán Morhof *Polyhistor literarius-a* (1688, 1692) mintáját követi: valamelyes eruditio-történet-tárgyi kategóriák szerinti író-listák.

Árvaiéban 2 típus látszik keveredni: 1. az újabb, Morhof-féle: eruditio-történet + 2. a még Sz. Jeromos-féle (*Liber de viris illustribus*) időrendi író-katalógus.]

Lényegében a magyar tudományosság története e mű: korok szerint ismerteti az írástudás, tudós társaságok, iskolák, könyvtárak, könyvnyomtatás és -kereskedelem, hírlapok és időszaki irodalom akkori állapotát s aztán egy-egy koron belől szakcsoportok szerint sorolja fel a nevezetesebb írókat, a néven kívül csak némelyikről közölve egyebet is lapalji jegyzetben. Az egészet két fő részre osztja. [*Vö. a lexikon: egyén ~ folyamlat*]. Az első szől „de Litteratura Hunno-Scythica” s aztán a kereszténység felvételétől századonként lépegetve előre, Mátyás korával tetőződik s 1526 körül zárul. A második rész szintén kettős „sectio”-ban fejlik ki; századonként halad előbb 1770-ig („ad instauratas Litteras”) s ott határkövet tesz le, mert azontúl nagy fellendülés következik, mit ő kiváltképp Mária Terézia tanügyi reformjának tulajdonít. [„megújhódás”!] Ez utolsó részben azonban már csak általános képet ad a legújabb kor tudománybeli állapotáról, az írók név szerinti felsorakoztatása nélkül. Nem csoda; egyebek közt nehézséget okozott volna itt már neki az irodalomról, mint eruditioról való fogalmának érvényesítése is. Ott már valóban újfajta irodalmiság kezdődik, mi új szempontú irodalomtörténetet kíván s csakhamar tud is létrehozni.

Egy „Prolegomena” című fejezetben (1–42. l.) gondosan beszámol szaktudománybéli elődeiről, még a kéziratok művekről is. Előszavában becses útbaigazítással szolgál mintáit illetőleg is. Ezek egyikét, Morhof *Polyhistor*-át, melyből idéz valamit, mi már ismerjük; s tudva, hogy a *Polyhistor*nak egy könyve „a könyvtárak, kéziratok, tudományos társaságok, időszaki iratok ismertetésével foglalkozik s tárgyi kategóriák szerinti író-listákat közöl”: nem habozhatunk példaadását ismerni fel a *Conspectus* imént jellemzett berendezkedésében. Korszerinti későbbisége miatt nem szólhattunk főntebbi tudománytörténeti áttekintésünkben Wallaszky másik mintájáról: Christoph August Heumann irodalomtörténetéről, melynek már a Wallaszkyéval azonos címe: *Conspectus reipublicae litterariae* — magára vonhatná figyelmünket. Ez 1718-ban jelent meg először s oly népszerű lett, hogy 1763-ig két kiadást ért meg. Nálunk is jól ismerhették: a Múzeumi könyvtárban különféle kiadásai több példányban is megvannak. Wallaszky az 1735-ikiből idéz. A historia litteraria tudományszakában első igazi „Compendium”-nak mondja magát (előszavában) Heumann műve. Anyaga szerint egyetemes irodalomtörténet s az egyiptomiaktól kezdve a maga koráig vezeti le tárgyát. Inkább a tudományos közállapotok története, mintsem az irodalomé, melyre nézve jobbra csak írói névsorok közlésére szorítkozik. Ezt az eljárást követi, de csak Magyarországra szorítkozva, Wallaszky is, szintűgy századonkénti taglalással, mint Heumann.

Ugyanennek hatása látszik meg Wallaszky Praefatió-jának elméleti fejtegetéseiben: az irodalomtörténet tudományának szinte szó szerint azonos meghatározásában („narratio de ortu, progressu, et fati studiorum Litteratorum”); hasznainak kimutatásában (jó és rossz könyvek felismerése; út, „ad eruditionem”; aemulatio, stb.); módszerének (a századonként lépegető időrendinek, mit analitikusnak nevez) kijelölésében; az „orbis litteratus” műszó használatában; az „obscurus”, „barbár”, „infelix” X. század jellemzésének átvételében; a humanizmus korának lelkes megbecsülésében (melyről különben — Mátyás koráról — Wallaszky már 1769-ben irt egy *Tentamen*-t); s talán az „Aufklärung” előszelét éreztető Heumann-nal való egyetértés nyilatkozik meg Wallaszky-nál, mikor Horányi méltányosságát dicsérvén megjegyzi, hogy római katolikus írónál hasonlót Magyarországon ő még nem tapasztalt, pedig sokat olvasott közülök (2. kiad. 25. l.).

Egyébként, hogy az irodalomról való fogalma a Czwittingerével azonos, erre nézve a mondottakat még a következőkkel egészíthetjük ki. A magyar irodalom egységét ő is területi egységnek fogja fel, kiterjesztvén a társországokra is („Scribimus Historiam Litterariam Hungariae latiore significatu sumtae, quae provincias etiam eius, Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae, atque Transilvaniae, immo Moldaviae et Valachiae complectitur”). Nyelv szerinti különbség szempontjából nem foglal állást: a XVI. századra átmenve, meg sem említi, hogy innen kezdve már magyarul is írtak. E tényben is a „tudósság” uralkodó érdeke árulja el magát, mi egyébként az egész művön végigvonnul. [*Rendszerezése pusztán kronológiai elvű; külsőleges: századonként daraboló; ami a határokat jelzi, az is inkább az újnak csak időpont szerinti fellépése, mintsem végigkövetése az egész anyagon. Czwittinger leltározási, Wallaszky történeti szempontja: egyaránt külsőleges, nem az anyagtól meghatározott.*]

Lexikális formában, vagy kezdetleges rendszerezésben, első irodalomtörténeteink eszerint a XVIII. század egész folyamán ugyanazt a felfogást képviselik, melyet az irodalmi tudat másnemű megnyilatkozásaiban is jellemződéve láttunk. Bármily kezdetlegesek is, világos felismerését jelentik egy magyar *irodalmi hagyomány-egység létezésének*, észrevételét annak, hogy van már *Litteratura Hungarica*. Elvi egységet nem jelölnek ki benne mást, csak az írók *területi*, származásbeli kapcsolatait, egyébként azonban felölelik (vagy fel akarják ölelni) a magyarországi szellemi élet, az írásbeliség teljes nagy egészét, melyben tudomány, vallás és tudós jellegű (vagy igényű), kezdődő szépirodalom egyaránt helyet foglal s mely ez idő szerint nyelvében sem egynemű még. A magyar irodalomnak ő szerintök való fogalma (bár nem definiálják külön) egybeesik tehát a magyar írástudás (eruditio, deáktség) összességével, azzal a széles talappal, melyből a mai értelemben vett, sokkal szűkebb körű irodalom külön ágként lesz majd kihajtható.

Az irodalom fogalmának szűkítésére, tartalmának legalább egy szempontból egyneműsítésére irányuló törekvések már a régi korban észrevehetőek; s mielőtt az új magyar irodalom küszöbére lépünk át, vessünk egy pillantást ezekre is; hadd lássuk, a fejlődés mily ösztöneit hagyja örökségül e hosszú korszak a következőkre, hadd lássuk, mire célzást tettem főntebb, Czwittinger programját.

[*A következőkben változások summája: az irodalom-fogalom átalakulása. Ezt készíti elő a réginek megoszlása, egyensúlyozatlan állapota.*]

MÁSODIK KÖNYV

Új magyar, vagy nemzeti irodalom

(A XVIII. század közepe tájától)

Bevezetés. Átmenet az újba

(Öröklött program és adott viszonyok)

Írásbeliség, irodalmi nyelv, mű-, izlés- és stílfarmák s végül irodalmi tudat első kialakulásának menetét a régiségben megfigyelve, megvan most már a szükséges talapzatunk a fejlődés újabb izületének áttekintéséhez.

Az új korszak kezdetétől az 1772-ik évet szokás tekinteni s — látni fogjuk — nem is alaptalanul. De a fejlődésben nincs merev törés az egyes korszakok között, s a fejlődés fonalát sokkal több szálból fonja az idő rokkája, semhogy valamennyit egyszerre válthatná fel újjal, mi okvetlenül szakadást jelentene. Fejlődés nincsen folytonosság nélkül; a folytonosságot viszont a változások fokozatossága, újabb szálak nem-egyidejű beleszővődése eredményezi. Sokáig él még a régi, mikor már új mozzanatok vegyültek is belé; s az újnak elemei sórványosan már akkor fel-feltűnedeznek, mikor a réginek uralmát senki kétségbe nem vonta még. Régi és új magyar irodalom sem törnek kétfelé egy valamely esztendő élén: átmenet van közöttük; sőt mikor az új korszak már programszerűleg kihirdette a maga újdonságát, telve marad még csökevényeivel a réginek s a maga új eszményét is csak fokról-fokra való megvilágosodással, évszázados továbbhaladással képes teljesen kifejteni s megvalósítani.

Ily átmenetnek kell tekintenünk a nemzetietlennek mondott XVIII. századot, melynek irodalmi kiterjedését 1711 és 1772 közé szorítva szokás felfogni. Többször említettem, hogy e mintegy hat évtizednyi időkerületet épp az irodalmi fejlődés szempontjából méltatlanság nemzetietlennek kikiáltani. Az irodalmi termelésnek s méginkább a nyilvános irodalmi életnek kétségkívül valami ernyedése áll ugyan be ekkor. De az irodalom fejlesztő tényezői nem csupán a nyilvánosság piacára kivitt, újabb és újabb egyes művekből állanak. Vannak kollektív mozzanatai is az irodalmi fejlődésnek, minők a hagyomány szétáramlása, lassú megérlelődése és tudatosodása, másfelől pedig, emezeknek eredményeként, vágyak, törekvések, eszmék csírázása. Az irodalom hallgatni látszik ilyenkor, holott leszállóban van a maga talajába, a kollektivitásba; társadalmi tényezővé van átalakulóban, hogy egyneműsítve termékenyítsen, s maga is új ösztönzéseket és színezeteket nyerjen további kisarjadása idejére az erjedőben, fordulóban levő társadalmi kollektivitásból. Elovadt a hó, nyomát sem látni; hova lett? Ott van a talajban, s magvak, csírák, gyökerek szívják már magukba: a humusz tavaszodik.

A XVIII. század irodalmi csendje egy irodalmi humusz-képződés néma jelensége. Nem sarjast most e talaj; ellepte a tavalyi lomb, mit két évszázadnak, főképp a XVII-iknek életerős tenyészeté hullatott reá. A hagyományt érleli, veszi fel magába. Most kezdenek magyar nyelvű könyvekkel megtelni némely főúri könyvtárak; most olvassák már szelvében Gyöngyösit s költői stílje most teremt, egyénről egyénre haladva, közmagyar izlést; most tanulmányozza Pázmány nyelvét Faludi Ferenc; fedezi fel Zrínyit Ráday; most fejeződött be Balassa lírai stíljének, ha szabad így mondanom: kollektivizálása oly mértékben, hogy a belőle sarjadó Amade népszerű közízlést képviselhet s örökíthet tovább; most olvassák Czwingtinger Specimenét, most eszmélnek egy magyar litteratura létezésére, most veszik észre Czwingtinger hiányait s csendes tudós-szobákban pótlásokat írogatnak hozzá, vagy új leltározáshoz gyűjtenek anyagot, mentvén a menthetőt, a még közelmúltat; most írja magyarul írói lexikonát Bod Péter, most vásárolgat magyar könyveket Teleki és Ráday számára, most ütközik meg Czwingtingerrel együtt a latin túltengésén s nyelvünk elidegenedésén. Csend van, de munkál a lélek s vizsgálja önmagát.

S a hagyomány érlelődésének, az összzemléletnek e csendjében itt is, ott is erednek már az új csírák. Fölfedezik s közzéteszik 1746-ban Anonymust, s Gesta Hungarorum-a 1772-ig hat új kiadást ér meg; feléje fordul a történetírás figyelme s vele kapcsolatban a nemzeti múlt s főképp a nemzeti őskor iránti történeti érdeklődés addig nem tapasztalt arányban ébred fel, hogy majd a nyelvregiségek iránti érdeklődést is maga után vonván, egyik fő hajtóerejévé válik az új korszak irodalmi törekvéseinek. Béli Mátyás, Benkő József, Pray György, Hevencesy Gábor, Katona István: e korban élnek s alkotnak. „A múlt századok bővelkednek érdekes emlékiratokban, önéletrajzokban, leírásokban és levelezésekben, de hazánk első összefoglaló történetét, az óriási anyag rendszeresebb összegyűjtését és feldolgozását ennek a korszaknak köszönjük” (Marczali, A magyar nemzet története, szerk. Szilágyi Sándor, Bp. 1898. VIII. 366. l.). — Ugyane hatvan év csendjében tétetnek meg az irodalmi nyelv- és műforma nagy horderejű reformjához az első kísérletek. Írja már műveit Faludi Ferenc, a magyar

prózáinak első, esztétikailag tudatos művelője; írja már Rodostóban Mikes a *Törökországi leveleket*, az első prózai művet, melyben nyelvünk a könnyed mindennapiság eleven fordulataival, minden irodalmi feszességtől távol s egy líraiilag hullámzó kedély közvetlen kifejezéseként lép be az irodalomba, az első jelentékeny szépirodalmi prózai művet, elsőt abban is, hogy francia (modern) mintát követ. Írják már verseiket Amade, Orczy és Faludi, magyar ritmusa ugyan, de rimnek és stófaszerkezetnek idegen (többnyire francia és olasz) képleteivel frissítvén fel a megszokottat s jelölvén meg újszerű változatosság lehetőségeit. Írja már német mértékre szabott verseit Ráday Gedeon, kísérletezik már — s rajta kívül mások, kik majd a hetvenes években a nyilvánosság elé lesznek kilépendők —, az óklasszikai alakú verseléssel is, mi egyébként sem volt már teljesen hagyománytalan minálunk. S mind e szétszórt kezdemények már első fecskéi annak a rendkívüli arányú nyelv- és stílreformnak, melyet Kazinczy nevével jelzünk összefoglalólag s melynél nagyobb horderejűt mindmáig nem ismer irodalmunk története. Mária Terézia magyar testőrei is Bécsben vannak már, hogy magyar írókká, újító magyar irodalmi gócponttá váljanak az idegen városban.

Hazafias történelmi érdeklődés fölébredése egyfelől, idegen alakiságok meghonosítására irányuló törekvések másrészt: ez egymással talán ellekezni látszó, de magyarságot s európai modernséget csak együttesen biztosító két tényező, mondjuk röviden: magyarság és európaiság eszménye: lesz az új magyar irodalomnak többé-kevésbé tudatos, de ösztönébe immár beoltott hajtó ereje. Ez eszmék a XVIII. század irodalmi csendjében kezdtek, mint láttuk, megfogamzani.

[Az idegen alakiságok = más nemzeti irodalmak példája; hazai törekvések vonzódása rokon jelenségekhez a külföldiekben.]

Lássuk azon közéleti (társadalmi, politikai) irodalmon kívüli tényezőket s körülményeket is, melyektől ez irodalmi eszmények sorsa nem függetleníthette magát s melyek részben segítették, részben gátolták megvalósítását.

Az a magyarság, melyet régi irodalmunk hagyott eszményi törekvésként az újra s melyhez a XVIII. század folyamán felébredt történelmi érdeklődés is társult, nemcsak irodalmi, hanem közéleti kizárólagos magyar nyelvűséget is jelentett; viszont a nemesség, mint politikai tényező, körömszakadtig ragaszkodott a latinhoz, mely az ő kiváltságait biztosító alkotmányhoz elválaszthatatlanul hozzá volt kapcsolva; az ő külön nemesi érdekéből látta kívánatosnak, hogy „a politikai és társadalmi szerkezet, mely a kisebbség uralmát s a nagy rész szolgátságát tartalmazá, beburkolva, csak a kiváltságosokra nézve legyen érthető”, s hogy a latin által polgártól, paraszttól megkülönböztesse magát; jól érezte, hogy csak egy nem népszerű, tudós nyelv segítségével zárhatja ki az alkotmányból a csak anyanyelvén értő népet. „Nem kívánunk egyebet — mondja a főrendekről Kölcsey — mint a latin nyelvből oly szent nyelvet csinálni, mely őket a sokaságtól elkülönözze” (*A magyar nyelv ügyében*, 1833. márc. 4.). Concha Győző gazdag tanulságú kis könyvéből (*A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik*. Olcsó Könyvtár 498—499) veszem át e megállapításokat s reá támaszkodom a következőkben is. „Midőn — írja egyebek közt — gróf Cziráky Antal 1832-ben fölkiáltott, hogy vége a magyar alkotmánynak, ha a törvények szövege magyar lesz, csak nevetségés dolgot látszott mondani, pedig igaza volt; latin nyelven sohasem temették volna el a régi nemesi alkotmányt.” Imé, az új magyar irodalom, mikor valóban nemzetivé, magyarrá kívánt válni, el nem kerülhette a politikával való összeütközést; mikor saját múltjának eszméi hagyatékát készült megvalósítani, el nem kerülhette a magyar múlt egy másik hagyatékának, a nemesi alkotmánynak megdöntésében való részvételt. Politikai tényezővé kellett válnia, mintegy politikai pártként szerepelnie, hogy irodalmi eszményét megvalósíthassa.

Az európaiság eszménye sem ugyanaz volt a XVIII. század társadalmi valóságában, mint a vázolt irodalmi törekvések szellemében. Ez utóbbiak ui. csak modern alakiságok meghonosítását célozták, oly alakiságokét, melyek a nyugati nemzeti irodalmak fölényét jelentették számukra a miénk fölött. Nemcsak a nemesség s régi irodalmunk deakossága ellenkezett tehát ez irodalmi törekvések szellemével, hanem egyszersmind az egész előkelő magyar társadalomnak, s különösen a főnemességnek külföldicskedése, nyelvbéli elidegenedése, német s francia nyelvidvata, minek e századbéli elharapózásáról Apor Péter s Bod Péter panaszát idéztem fentebb. A főnemesség ez elnemzetietlenedése, mint Concha Győző mondja, szintén nem független az ő kiváltságos állásától: „a nemes a polgártól s a paraszttól a latin, a főnemes a külföldi műveltség által akarja magát megkülönböztetni.” De „kérelhetetlen természeti törvény” is segített e nemzetietlen helyzetbe sodorni őket: „A magasabb műveltség mindig áttöri a nemzeti határokat s a mint a XVI. század olaszossá teszi a francia udvar, úgy válnak franciássá a XVII. században a német udvarok, úgy vette át a magyar főnemesség a XVIII. században a kész francia—német műveltséget.”

Az erdélyi fejedelemség megszűntével, a szatmári békekötéssel s a *pragmatica sanctio*-val megpecsételtetett Magyarországnak a Habsburg-házhoz s ennek uralmi helyzete folytán műveltségének a nyugat-európaihoz kapcsolódása. Főnemességünk nyelvbeli elidegenedésében e végleges nyugati orientációnak is kétségtelenül része van, főképp Mária Terézia alatt. Az ő királysága új nemcsak a „végleges alkotmányi kibékülést” jelenti, hanem — mi irodalmi szempontból nagy jelentőségű s mire nézve ismét Concha Győzött idézem — „az udvar és nemzet társas életének összekapcsolását is”, minnek egyebek közt „a nemzet elég széles rétegeit felölelő láncszeme volt a magyar testőrség, a királynő legsajátosb alkotása s az újabb magyar irodalom bölcsője.” — „Nemzetünk élete majd két századon át csonka volt, monarchikus jellege dacára a társas életben nélkülözötte a monarchiát; a hamis helyzettel, melybe társadalmunk a királysággal szemben jutott s oly soká maradt, ahhoz bensőbbben közeledni félve nemzeti tekinteténél fogva, megválmi tőle nemzetközi okokból nem tudva, végre szakítani kellett; Mária Terézia helyesen fölismerte a helyzetet; hogy főrendünk nem aknázza ki annak előnyeit, sőt hogy az a nemzet kárára is vált, ezért nem a királynőt, csak a főrendet érheti szemrehányás.” Ami tehát máshol az irodalmi színvonal emelésének egyik jelentékeny tényezője szokott lenni: az udvar fénykörében kialakuló előkelőbb társadalmi élet, s aminek hiányát régi irodalmunkban oly élénken éreztük: megvolna most már, de a magyar irodalom számára hasznót nem, csak veszteséget, mert idegen nyelvűséget jelent. E főúri családok, jóval később, megint visszamagyarosodnak ugyan s műveltségi szerzeményüket kétségkívül magukkal hozzák; de a magyar irodalom számára épp akkor hiányoztak, mikor legnagyobb szüksége lett volna rájuk.

Élég az hozzá, hogy amint a magyarság, úgy az európaiság eszményében sem egyezett az irodalmi program a társadalom legtekintélyesebb és műveltebb rétegeinek a felfogásával s gyakorlatával. S így akikre, mint közönségre, elsősorban kellett s lehetett volna támaszkodnia, azok részvételéről lett kénytelen eleve lemondani. Latin-ellenes irányu politikai ellentétbe keverte a kiváltságos osztállyal, magyar nyelvűsége viszont elzárta a legműveltebb, de csak idegen nyelven olvasó rétegektől. E kényszerhelyzet is csak ösztönzésül szolgálhatott azonban számára. Igyekeznii kellett olyanná kifejlesztzeni a magyar nyelvű irodalmat, hogy az elidegenedett műveltség is visszaédesedjék hozzá s anyagi eszközeivel se vonakodjék támogatására sietni.

Mindez ellentétek s a belőlük következett küzdelmek csiráit, ösztöneit méhében hordta már az átmeneti korszak.

Ugyancsak Mária Terézia uralma alatt kezdenek terjeszkedni a „felvilágosodás” reformeszméi, melyek az irodalom nyelvi kérdésére szintén nagy befolyással voltak. A felvilágosodás világpolgárius irányzat s mégis, nemcsak ellenzéke, hanem maga ez irányzat is végeredményben a nemzeti ébredést szolgálta. Saját gondolatmenete kényszerítette reá; mert célját csak akkor érheti el, ha általánossá, mindeneket áthatóvá, tehát demokratikussá válik s nem szorítkozik csupán a magasabb szellemi élet területére s a társadalom felsőbb rendeiére; márpedig csak a nemzeti nyelv lehet általános elterjedésének eszköze; elfogultságot, értelmi sötétséget csak a nemzeti nyelv igénybevételelvel oszlatathat el. De nemcsak eszközzé, hanem csakhamar céljává is válik a nemzeti eszme. Kell valami egyetemest, valami nagy egységesítőt állítania a vallás helyére, melynek uralmát meg akarja rendíteni, s mellyel szemben felszabadítja a kételkedést; s kell ellensúlyoznia valamivel a maga fölösztató, tagadó elvét, individualizáló, atomizáló demokraciáját, mely lerontja a korábbi társadalmi kapcsolatokat s mindent egy színvonalra törekszik szállítani. S mi lehetne más ez a nagy egységesítő s ellensúlyozó, „mint a nemzetiben rejlő egyetemesség, annak összefűző hatalma” (Concha, i. m. 62—64). Hasonló eltolódást mutat később a liberalizmus eszméje a gyakorlatban s válik, nemzetközi eszményisége ellenére a nemzeti eszme hordozójává.

A felvilágosodás áramlata tehát csak hasznára volt a nemzeti nyelv ügyének s a bécsi testőr-írók legelső irodalmi terjesztőivé válnak ama korszaknak, melyek megvalósítására bizonyos mértékig Mária Terézia is törekedett, s melyeknek németesítéssel komplikált, erőszakos megvalósítására II. József rászánván magát, magyaránny nemzeti visszahatásnak lett felidézőjévé. A felvilágosodás áramlatának, mint máshol, nálunk is része volt továbbá abban, hogy a régi, szinte kizárólag teológiai alapú műveltség helyére hovatovább majdnem olyan kizárólagos világi műveltség álljon, mi a szépirodalom szabadabb fejlődéséhez nyitotta meg a lehetőség útjait. Egyébként pedig már Mária Terézia tanügyi reformjai, ha nem is a felvilágosodás eszméjét kívánták szolgálni, első jelentékeny lépést jelentettek az oktatásnak világiak kezébe való átvitele s az egységes állami oktatás megteremtése felé, mi szintén a világi műveltségnek kedvezett a teológiai rovására.

A nemzeti nyelv kérdése ekként már az átmenet korában útban van ahhoz, hogy központi problémájává váljék a hajnalodó új korszaknak. De a nyelvi érdek csak első s még primitív jelensége egy sokkal mélyebbről buzogó s már-már útban levő nagy áramlatnak, melyet már a történelmi érdeklődés felébredése is jelez, s mely kisváratva nyilvánvalóbban s tiszta tuda-

tossággal megnevezi magát: a nemzeti lelki egység s az azt kifejező nemzeti állam eszméjének, mely azonban majd csak a rendi alkotmány megdőltével valósulhat meg. Némi politikai előfeltételei e leendő átalakulásnak szintén a XVIII. században rakattak le. „A rendek álomban voltak — írja e korra vonatkozólag Szekfű Gyula (*A magyar állam életrajzában*, 166. stb. 1.) —, de nem halalos, hanem erősítő, a jövőt biztosító álomban. . . A török korszak a nemzet lelki életében meghasonlást okozott, most azonban, a hosszú békes kor . . . jóvátette ezt és helyreállította a nemzet lelki egységét. Kurucok és labancok utódai ugyanazon kiváltságos osztály tagjaiként, ugyanazon előjogokat élvezték, mindnyájan egyképp érezték a bécsi kormány nyomását, melyet az országgyűléseken és megyegyűléseken egyformán utasítottak vissza; a vármegyei közigazgatásnak feladataiban sem volt helyén kuruc vagy labanc megkülönböztetés. A közös munkásság lassankint a *közvéleménynek* egy fajtáját hozta létre, mely többé nem szorított Keletre vagy Nyugatra, hanem kiterjedt az egész országra. — A szakadás benőtt tehát, a magyar nemzet egysége újra helyreállott és a fejlődés ismét olyan egységes keretekben folytatható tovább, mint a középkorban, a szakadás bekövetkezése előtt. Az egyesült nemesség lelki életének egyelőre ugyan a rendiség konzervatív elemei képezték tartalmát, de innen csak egy lépést kellett tennie, hogy a nemzeti haladás gondolatához elérkezzék.” S hogy ez így helyreállt s a rendiség formái közt megerősödött egységnek terjeszkedő képessége is megvolt, hogy a maga, végeredményben mégis csak magyar érdekű érzelmi közösségébe nem-magyar ajkú hazai rétegeket is bevonhatott, sőt azok részéről már I. Lipót korában jelentékeny támogatásra talált: azt nem csekély mértékben latin nyelvűségének köszönhetette, tehát ugyanazon tényezőnek, mely ellen az új magyar irodalom fegyverkezni készül. Folytatom Szekfű-ídezetemet: „A közigazgatásnak és a kiváltságos osztályok társadalmi érintkezésének nem magyar, hanem latin volt a nyelve, ami a rendiség nem-magyar elemeinek a magyarsághoz simulását megkönnyítette. . . A nemzeti kérdések erőteljesebb hangsúlyozása helyett rendi kérdések forogtak szőnyegen, melyek nemzetiségi különbségek nélkül egyesítették az embereket. A következő korszak nemzeti gondolatai számára így alakult a befogadóképes, termékeny lelki talaj.” — Előrelátható, hogy az ekként kialakult érzelmi egységre nézve mily veszedelmet jelenthetett egyelőre a latin kiszorítása s a nemzeti nyelvvél való helyettesítése; s tudjuk is elkerülhetetlenné vált következményét: a nemzetiségi kérdés fölvetődését s kiélesedését.

*

Irodalomban, társadalmi és politikai életben csak legszembetűnőbb mozzanataira utaltam az érlelődés azon folyamatának, mely az 1711 és 1772 közötti időben, mint mondtam, egy irodalmi humuszképződés jelentségével bír. Ösztönök, érdekek, hagyományok, új áramlatok mind e sokfélesége összetalálkozik egy mozzanatban: közvetve vagy közvetlenül, kedvezően vagy kártékonyan, de mindvalamennyi érinti a nemzeti nyelv ügyét. Mikor a kezdődő új irodalom nyíltan kitérve a magyar nyelvűség programját, megindítja a harcot a latin ellen: nemcsak egy örökségül kapott, természetes irodalmi célt valósít meg, hanem társadalmi s politikai hagyományok és érdekek darázsfejszkebe nyúl, s programja megvalósításán fáradozva, maga is részt vesz a magyarság társadalmi és politikai átszervezésében, részt vesz az új magyar nemzet megteremtésében.

A „deákosság” jegyében lezajlott irodalmiság után immár a nemzeti eszmény irodalmisága következik. Beáll pedig, nem varázsütésre 1772-vel, hanem vagy félszázados, lassú készüldés közben szinte észrevétlenül. Ha mégis évszámot kellene mondanom, mely szimbolikus jelentséggel jelezne az újat, s melynek közelében a változó irodalmiság legszámosabb új mozzanata volna csoportosítható: 1746-ot választanám, Anonymus megjelenése évét, mely Orczy, Ráday, Mikes és Faludi, sőt Bod Péter nevét, valamint az uralma kihatásában oly jelentékeny Mária Teréziát is közvetlen közelében egyesíthetné. A fejlődés igazsága azonban inkább azt kívánja, hogy átmenet korának tekintsük a Kézwittingertől Bessenyei felleptéig terjedő két emberöltőt. De nem az „elnemzetietlenedés” korának, mert arra, irodalmi szempontból, a magyar nyelvű nyomtatott könyvek megrikulásán kívül semmi sem jogosít fel; a főnemesség nyelvi elidegenedése pedig, mely ekkor van folyamatban, érdeklí ugyan az irodalmi életet, de nem speciális irodalmi jelenség. Viszont ami irodalmi jelenség e korban megfigyelhető, éppen ellenkezőjére vall az elnemzetietlenedésnek, sőt egyenest a nemzeti irodalom előkészítőjének tűnik fel.

Innen is látni álláspontunk helyességét. Mi nem tettük meg ab ovo rendszerező elvnek a nemzeti eszmét, e nem kizárólagosan irodalmi, hanem ennél egyetemesebb kategóriájú és sokkal szélesebb hatókörű tényezőt; épp azért ismerhettük fel az időpontot, melyben irodalmi szerepe korszakos jelentséggel kezdetét veszi. S hogy ez időpontot épp abban a korban találtuk meg, melyet a nemzeti szempontú rendszerezések megtagadnak: az csak arra vall, hogy e rendszerezések nemzeti elve inkább csak jelvénye volt a hazafias érzésnek, mintsem tudományos célkitűzés; inkább csak előszó, mintsem megfigyelésen alapuló rendszer. A nemzeti eszme iro-

dalmi szerepének tudományos története, sajnos, máig sincs megírva s nem is lehet addig, míg ez elsőrendű feladatot azon egyszerű kijelentéssel oldjuk meg, hogy hiszen az egész magyar irodalom a nemzeti erő alkotása. Épp a nemzeti érzés kívánja meg, hogy történetét ne intézzük el ily kinyilatkoztatásokról, hanem időt és munkát szenteljünk genésise megismerésének. Talán azért is eryedtet el oly igen, mert azzal áltattuk, hogy öröktől fogva megvolt s megvan öntudatlanul is, — mitől csak egy lépés a közönyös vélekedésig, hogy tehát akkor is megvan, ha nem törődünk vele.

MÁSODIK KÖNYV I. RÉSZ

7. A magyar nyelvűség mozzanatainak irodalmi tudata

Mindaz, amit a magyar nyelvűség programjához kapcsoltnak a fentebbiekben előadhatunk, a kor irodalmi tudatát is jellemezte; úgyhogy róla elkülönítve szólnunk csak önálló megnyilatkozásai — főképp e tudat szempontjából készült irodalomtörténetek — miatt lesz immár szükséges.

Míg a régiségben a legtrikább jelenségek közé tartozott az irodalmi tárgyról szóló értekezés, vagy bíráló nyilatkozat, itt már tömegesen találkozunk effélékkel. Hiszen csak eddigi áttekintésünk folyamán is láttunk már programszerű fejtegetéseket, elméleti vitákat, írói életrajzokat s méltatásokat, miknek központi kérdése mindenkor a nyelvi kérdés volt. Ezekre most csak visszamutatva, s magát az egész nagy nyelvújítási harcot mint az irodalmi tudatoság első, korszakos jelenségét itt már csak megemlítve, mindössze arra utalok még, hogy a hírlapok s folyóiratok által szép élénkséggel megindított értekezés-irodalom, a kor törekvéseit hiven tükrözvén, szinte kizárólag alaki kérdésekkel foglalkozott, mik közt a műfordítás, s az idegen versformákkal kapcsolatban a prozódia problémája a legnevezetesebbek és korszerűbbek. Az irodalmiságnak nem tartalmára, hanem eszközére irányult először az új korszak figyelme. „A nyelv eszköze minden literatúrának — hangoztatja Gr. Desseffy József is azon Előszóban, mellyel 1825-ben a Felső Magyarországi Minervát útnak indította —. Annak kell hát akármeltyik nemzetnél előbb jól elkészülnie és válni több oldalúvá.”

A kritika is, amint most megindul, szinte kizárólag a nyelvi tulajdonságok megítélését tartja feladatának. Bessenyei azért hívja ki „penna tsatára” íróársait, mert azt reméli, hogy a megsértetett magyar író több elmével s jobb *magyarsággal* fogja megcáfolni. Ugyanő kiméletlen, sőt gúnyolódó hangon bírálja meg a németből fordított *Svédí grófné* magyartalanságait. De e korban a kritika még jobbára csak dicséret, s ha az nem lehet, inkább hallgat. Igen jellemző Ráth Mátyásnak, a *Magyar Hirmondó* szerkesztőjének nyilatkozata (1782) a maga kritikai eljárásáról: „azon igyekeztem, úgymond, hogy avagy tsak az ollyas munkákat, mellyek egyenesebben a Magyar nyelvnek tőkeéletendésére tartoznak kihiresíteném. A mely könyvek pedig az effélék közül előmbe akadtanak, . . . azok között olly választást tettem, hogy az alábbvalókat, mellyeket jó lelkiismerettel nem lehetett dűtsérnem, ha tsak elkerülhettem, tellyességgel elő sem hoztam . . . A hol különböző értelemmel vóltam, azt vagy elhallgattam, vagy ha ugyantsak előhoztam, úgy intéztem, hogy ez másnak ne lenne kisebbségére”. Valamint Kazinczy az, kit a gyakorlatban legkevésbé elégtett ki a pusztá magyar nyelvűség érdeme, kritikában is ő hangoztatja először nyomatékosabban az ízlés követelményeit s a múgond és tanulmány szükségét. Örömmel méltányol ő is minden buzgalmat az irodalom körül, de ízlésbeli kifogásait sohasem hallgatja el, sőt sebző gúnyval tudja ostorozni az irodalmi műveletlenségben megátalkodottat. Kritikai tevékenységének csak kisebb része folyt le a nyilvánosság előtt; levelezése azonban fölér egy elsőrendű kritikai folyóirattal, hatásában pedig annál is többel. E leveleivel valóságos nevelője lett ő kora íróinak, lemelegyiknek mintegy dolgozószobájába nézvén be: a szép ízlés fegyelmező lelkiismereteként.

De térjünk e fejezet tulajdonképpeni tárgyára: a magyar nyelvűség jegyében sarjadozó irodalomnak történeti tudatára, saját műtszemléletére.

A múlt hagyománya most már valóban a múlté; követi, vagy megtagadja, de tudatosan állást kell foglalnia vele szemben az új korszaknak. Nos, a hagyomány *terjedelmét* illetőleg egyértelmű a kor állásfoglalása: a múltból immár csak a magyar nyelvű emlékek érdeklik; azok, melyekben saját előzményét látja; a latin nyelvű hagyatékot ellenben elejti, mintegy lemetszi a magyar irodalomtörténet anyagából: detronizálja. Tehát *megcsonkítja* a hagyományt. Csak azt hajlandó életben tartani a múltból, ami őhozzá hasonlít, amivel egyetért. E történelmietlen, ez elfogult múlt-szemlélet állandó sajátja a fejlődő életnek, mely a múltban is csak önmagát szereti látni s nincs érzéke a magától különböző iránt. Másfelől azonban a múltnak ily megcsonkítása fokozott érdeklődést jelent a hagyomány kiválasztott részlete iránt s törekvést annak mennél teljesebb felkutatására és megismerésére. E „naív genealogizmus”, „a történelmi

novum archaizálása"* e hagyomány-csonkítás és e részlet-figyelem jellemzi azon irodalomtörténeti munkákat is, melyek szaktudományunk fejlődésében a „magyar nyelvűség” programlépcsőjén állanak. S maga e körülmény elegendő annak megítélésére, hogy e munkák nem tárgyilagos történelmi művek, hanem irányművek s maguk is eleven rugói koruk fejlődésbeli irányának. Wallaszky még az egész, túlnyomóan latin nyelvű készletet szemeltartotta *Conspectus*-ában: Pápay és kortársai már csak a magyar nyelvű irodalomnak írják meg a történetét.

Nem irodalomtörténet, de vázlatosan azt is felöleli Segesvári Istvánnak az ez eléig terjedelmes történeti visszapillantása, mely angolból fordított *Physico-Theologia* című, 1793-ban megjelent könyve előtt olvasható. A magyar nyelv viszontagságait, deákkal s más idegen nyelvekkel való küzdelmeit beszéli el Gr. Teleki Józsefhez írt ajánlásában, különös tekintettel nyelvünknek irodalmi használatára. Jellemző módon képviseli kora új irodalom-felfogását, mely csak a magyar nyelvű művek iránt érdeklődik, s az irodalmat az anyanyelv történetének függelékeként fogja fel. „Setét századoknak” nevezi a középkor századait, a „tudatlanság” korának, melyben a nemzeti nyelvek nem állhattak lábra a deák miatt, csak a tudatlan község ajkain forogtak s nem használtattak fel a műveltség szétárasztására. Maga Sz. István sem sokat gondolt a maga nyelvével; Mátyás király állított ugyan tipográfiát, de magyar könyvet nem nyomtatott. Nyelvünk ekkori műveletlenségének bemutatása végett közli a Halotti Beszéd egy részét. — Ellenben „boldog századnak” mondja a XVI.-ikat, mely sok magyar nyomtatvánnyal dicsekedhetett s melyben már „sok szép Magyar Poétáji is” voltak a két magyar hazának. Örömmel mutat rá a következő századbéli gyarapodásra, Gyöngyösit és Pázmányt emelvén ki különösebben. Sajnosan látja a deák javára való visszaesést a XVIII. században s lelkesen üdvözi a századvégi nagy fellendülést, e „boldog időt”, a magyar nyelv „arany idejű századját”. Tartalma tehát ez áttekintésnek nem irodalomtörténet a szó mai értelmében, hanem anyanyelvünk könyvbéli használatának századonként haladó története, a magyar nyelven írók némi szákszavú felsorolásával.

Efféle, a jelen szempontjából való, alkalmi visszapillantást Bessenyei-nél is láttunk. Ugyane szempont válik szaktudományi rendszerező elvvé Pápay Sámuelnak *A magyar literatura esmérete* című munkájában (1808). Az ezt megelőző rendszerezés (a Wallaszkyé), mint annak idején megállapítottuk, a hazai tudományosság története kívánt lenni s nyelvre való tekintet nélkül felölelt minden írott művet, mely magyarországi embertől származott. Pápay már csak a magyar nyelvű művekre szorítkozik s a tudomány mellett a szépirodalom jogait is hangoztatja.

A Literatura — magyarul „írastudás” — szerinte „könyvekből s írás olvasás által szerzett tudományt tesz”. *Tudományt*, még most is. Az „irodalom” fogalma tehát nem változott Wallaszky óta (Buday Ézsaiás is „Régi tudós világ históriájá”-nak nevezi 1802-ben kiadott ókori irodalomtörténetét). Változik azonban, mint ezennel meglátjuk, a „magyar irodalom” meghatározása. Pápay ui. így folytatja.

Tudományt előadni csak a nyelv segítségével lehet; a „nyelv állapotja” tehát szorosan egybe van kapcsolva a literatúrával. A nyelv pedig, mellyel a literatúra él, vagy anyanyelve a nemzetnek, vagy idegen. „Ehez képest a Literatura is vagy *nemzeti* vagy pedig *idegen*; ha t. i. az a nemzetnek tulajdon anyai nyelvén foly, *nemzeti*, más különben *idegen* avagy külföldi: mint p. o. Magyar Hazánkban a Deák Literatura.” Legközelebb való célja a literatúrának „az oktatás”; az oktatás pedig azt akarja elérni, hogy „mind lelkünket, mind testünket általlyában, mind különösen polgári állapotunkat tökéletesebbé tegyük, s ennél fogva boldogságunkat, mellyre teremtettünk, a mennyire lehetséges, még ez életben is elérhessük.” Kötelesek hát az oktatást előmozdítani a nemzetek. Legfoganatosabb az az oktatás, mely nemcsak némely polgároknak, hanem éppúgy mint a természeti és polgári kötelezettségek, „általlyában minden személyekre” kiterjedhet. Ez pedig csak a nemzeti nyelven mehet végbe és így „mind azon tudományoknak és mesterségeknek, mellyek a Nemzetet boldogítták, legegyszerűs, leg-rövidebb, s legkönnyebb úttya egyedül a Nemzeti Nyelv. Úgy de azt értjük mi a Nemzeti Literaturánn, melly a Nemzetnek tulajdon Anyai Nyelvén való oktatását veszi tzelül. Bizonyos igazság tehát az is, hogy nem az idegen, hanem a Nemzeti Literatura segíti legkönnyebben s legfoganatosabban a Nemzetnek tökéletesedését, és boldogulását.” Így tehát maga a „természeti okosság” meggyőz arról, hogy az ellenkezően cselekvők (akik ti. deákul írnak) eltévesztik a tökéletesedésre vezető utat.

Általános boldogság és tökéletesedés, mint végcél; eszközül hozzá tudomány és oktatás az anyai nyelven, vagyis „nemzeti literatura”: ugyanazon, a felvilágosodás eszmekörében mozgó s az irodalmat más, általánosabb célnak alárendelő gondolatmenet ez, aminőt Bessenyei-nél ismertünk meg. Pápay csak aprólékosabb körültekintéssel, szinte ügyvédiileg logikus rész-

* Dékány István: *Történelmi realizmus és fejlődésszemlélet*. Századok 1915. 610, 611. l.

letezéssel fejt ki. Tudományos tárgyalás elvéül teszi meg az irodalom azon új fogalmát, melynek megvalósítására kora törekedett. S hogy mennyire agitatorius jellegű az ő fogalmi meghatározása, azt nemcsak a közölt vázlatból érezhetni: *Bévezetés*-e első, második, harmadik, negyedik ellenvetésükből is kiforgatja azokat, kik a nemzeti nyelv egyeduralmát nem helyeslik, vagy éppen károsnak tartják.

Ami a literatura „nemzeti” jelzőjét illeti, nyomatékosan hangoztatnunk kell, hogy az nála is még csak nyelvi s nem valamely bensőbb, erkölcsi egység határozománya: „a nyelv lévén tehát az a Nemzeti tulajdonság, mely az egy-Nemzetbélieket szoros egygyességben s szeretetben tartván, azoknak Nemzetiségét is fenntartja”. A nyelv e felfogás szerint biztosítéka a nemzetiségnek („nyelvében él a nemzet”!), s a kor, a nemzetiség fogalmának mélyebb vizsgálata nélkül, megelégszik biztosítéka szemmeltartásával. A „nemzeti literatura” szólam azonban ki van mondva, tudatosításához az első lépés megtéve s csak idő kérdése most már, hogy egész tartalma megvilágosodjék.

Említettem, hogy Pápay irodalom-fogalmában már a szépirodalomra is jut némi figyelem a tudomány mellett. Elég lesz egy idézet tőle ennek igazolására: „Ne higgyük, hogy merő tudományos munkákat kellene írunk nyelvünk gyarapítása végett. Azok csak tudósoknak valók, s a Nemzet nagyobb részét kiszorítják a Literatúrai kerületből, holott ennek is jussa vagyon magát a szükséges és hasznos eszmérekben gyarapítani. Nagyon meg van ott szorúlvá a Literatura, a hol azt tsak egynéhány parókás Filozofus úzi az olajos méts mellett, s a hol a közép és alsó rend, s az asszonyi Nem, éppen nem olvashat. Dugonics semmivel sem tett kevesebbet Etelkájával, Arany Perettzéivel, Jeles Történeteivel, Gyapjas Vitézeivel s több efféle munkáival a Magyar Literatúra előmozdítására, mint a mélyeséges Tudakosságával.” Amit azonban könyve végén (469. l.) ily határozottan kimond a „több efféle”, ti. szépirodalmi munkáknak a tudományosakkal való egyenjogúságáról, bevezetesként adott elméleti fejtegetéseiben nem tudja azt kellő világossággal érvényesíteni. Sem elkülöníteni, sem egységbe olvasztani nem tudja ott e kettőt, bizonyosságul annak, hogy a kor közfelfogásában sem ment még végre teljesen a puszta szépirodalmiság önállósítása. Most is rajta még a „tudomány” palástja, de kezdi már kényelmetlenül érezni magát alatta.

Elméleti bevezetésében van ugyan egy részlet, melyben fölületes szemlélet a szépirodalmiság szentesítését láthatná. A „literatura” szó különböző alkalmazásait sorolván fel, s megemlítvén elsőlül „szakirodalom” jelentését (teológia, muzsika stb. literatúrája), így folytatja tovább: „Néha pedig a Literatúrán különösen tsak a szép Előadás tudományra értetődik”, mely „főképpen a Nyelvvél való szép előadást, úgymint a Rhetorikát a Stílusnak minden nemeivel, és a Poézist foglalja magában”; minthogy pedig e szép előadás tudománya magának a nyelvnek fundamentumos ismerete nélkül nem gondolható, a literatúrának ezen utóbbi értelmében „a nyelvnek tudományos esmérete is befoglaltatik.” Tévedés volna a „szép előadás” és a „Poézis” szavakból azt hinni, hogy az idézett mondatokban a költészet s általában a szépirodalom van belefoglalva a Literatura körébe. Korántsem az, hanem — mi figyelmesebb átolvasásra azonnal kiviláglik, s mi a Historia Litteraria tudományának külföldön több százados hagyománya már ekkor — a nyelvtről, a szép előadásról, a költészettről szóló *tudományok*: a nyelvten, a stílisztika, retorika és poétika. (Pápay is poétikát ért a „poézis” szón, az akkori iskolai szokás szerint.) Régi felfogás, hogy a költészet nem közvetlenül, hanem csak a fölöle szóló tudomány érdeméből kerülhetett szóba a litteratúra történetében.

Meghatározása tehát nem lép ki a „tudomány”-fogalom köréből, sőt amennyiben a szépirodalmiság némi sejtelmé érvényesül benne, az is a fölöle szóló tudománytól szerez menlevelet. E fő-fő tekintélyt sohasem veszti el szeme elől, sőt mihelyt meghatározásában lazulást érez a tudományhoz fűző kötelékeken, egy fordulattal legott feszesebbre húzza azokat: „A Literatúrának ezen utóbbi értelmében a nyelvnek tudományos esmérete is befoglaltatik, s innen van, hogy *Literátoroknak* is leginkább (!) azokat a *Tudósokat* szoktuk mondani, a kik a nyelvnek és a *szép Előadásnak* tudományos esméretére jobban ráadván magokat, ebben való járatosságokat írott munkáik által tették nyilvánossá (tehát mint ma mondanók: szépírók), ámbár (!) a Literátori nevezet közönségesen (!) minden tudománybéli Könyvírókra is kiterjesztetik”. Ez az *ámbár* sehogysém fordítja elének világosabban a gondolat súlyát; s a *leginkább* meg a *közönségesen*, ha egymáshoz akarjuk mérni őket, szintén zavarba ejtenek.

Mindamellet nem a kifejezésből, hanem a gondolatból hiányzik itt a teljes világosság, még pedig nemcsak Pápaynak, hanem egész korának irodalmi tudatából, mely még teljesen el van fogódva a literatura szó régi „tudomány”-jelentésében s az újabb fejlődményt, a szépirodalmat csak mesterkedő gondolatmenettel tudja beleértelmezni e feszélyező meghatározásba.

Ismertetett gondolatmenete és fogalmi definíciója alapján meghatározza most már „a magyar literatura tudományának” tárgyát és feladatát. Magát e tudományt nem nevezi irodalomtörténetnek, historia litteraria-nak, s nem is nevezheti, mert hiszen fogalmi megalapozása az írott művek történeti rendjének feltárásán kívül más, nem-történeti jellegű, s nem csupán írókra és egyes művekre vonatkozó fejtegetéseket is feladatává tesz. Vagy a most idézett

körülírással nevezi hát meg szaktudományunkat, vagy pedig (mint könyve címlapján is) „a magyar irodalomtudomány” névvel jelöli, vagy röviden csak magyar irodalomtudományt mondja. *Tárgya* pedig e „különös új tudomány”-nak nemcsak a magyar nyelven üzött írástudás, hanem — mi főntebbi fejtegetéseiből szükségképp következik — magáról a magyar nyelvről, a magyar nyelvbeli szép előadásról és költészetéről szóló tanok is; oly tudomány ez Pápay meghatározása szerint — „mely a Magyar Nyelvnek s Írástudásnak mind természeti mind történeti állapotját az írásbeli Előadás minden neveire való alkalmaztatással adgya elő”. Három részből állana így a Literatúra tudománya; első része a magyar nyelv eredetéről s természeti tulajdonságairól tanít, a második a magyar írástudás történetét adja elő, a harmadik pedig az írásbeli szép előadásról szól, példákkal világosítja. *Allana*, mondom; valójában csak a két első rész van meg Pápay könyvében.

A tankönyvnek szánt munka *egy új típust* képvisel eszerint szaktudományunk történetében, amennyiben a voltaképpeni irodalomtörténetet nyelvtan és stilsztika (retorika, poétika) kötelékébe állítja. A típus csak nálunk új; a németeknél Morhof kezdeményezte, kinek *Unterricht von der teutschen Sprache und Poesie* című munkájában (1682) nyelvtörténet, irodalomtörténet és poétika először szerepel együtt. Hogy Pápay e típusnak melyik képviselőjét ismerte s esetleg követte, nincs még kimutatva. Művének nyelvtudományi részét azonban ne képzeljük rideg értelemben vett nyelvtannak, van abban nyelvtörténeti és stilsztikai anyag is; van nyelvünk képességeinek feltárására való hazafias törekvés és állandó agitatorius szellem, mely a kor nyelvkérdéseinek tisztázásában tevékenyen részt vesz, lehetőleg józan középúton haladva az egykorú viták végtelen álláspontjai közt. — Észrevette tán az olvasó, hogy mai középiskolai tanítás-rendszerünk a nyelvtan, stilsztika, retorikai poétika és irodalomtörténet egymásutánjában a Pápay-féle „literatúra”-típus tanrendszerét valósítja meg.

Ami magát a *tulajdonképpeni irodalomtörténeti* részt illeti, három „*időkerület*”-re osztja anyagát, a reformációt s II. József trónaraléptét jelölve ki osztópontokul, de ez időkerületeken belül századonként ismerteve a nemzeti nyelvű írástudás állapotát, legrészletesebben a maga koráét. A majdnem 500 lapra terjedő könyvnek mintegy csak ötdrészét foglalja le e történeti áttekintés, mely egyöntésű elbeszélő modorban van ugyan előadva, de az írókra s művekre vonatkozólag csaknem oly leltárszerű, mint Wallaszky műve, bár csupán a magyar nyelvűsége korlátolt anyagában amazénál már jelentékenyen gazdagabb. A történeti áttekintést még két szakasz követi. Az első a magyar nyelvű literatúra „terjedtségét” kívánja áttekinthetően bemutatni, s ezért *szakonként csoportosított jegyzék*et nyújt, történeti rendben a magyar könyvekről (vallás, polgári igazgatás, természettudományok, filozófia, stb.). A második pedig „a magyar literatúra *előmozdításáról*” szól, kifejti gyarapodása eddigi akadályait, megjelöli fejlesztése eszközeit.

A magyar nyelvűség nemcsak rendszerező elv neki, hanem aktuális érdek, hőforrás, mely lelkes melegséget lobogtat végig az egész tudományos művön. Szaktudományunkban ugyanazt a változtatást hajtotta végre, melyet tárgyán korának irodalma eszközölt. Korszerű elfoglaltsággal megcsonkította a múlt hagyatékát, elejtve belőle a nem-magyar nyelvűt. Kora nyelv-szerint-nemzeti irodalmat, ő a nyelvi érdekek alárendelt nemzeti irodalom-ismeretet kezdeményezett.

Munkája 1808-ban került világ elé, de már jóval előbb fogott hozzá. Maga beszéli el, hogy félre is tette volt készülő művét, mert arról értesült, hogy Révai Miklós is készül közrebocsátani azt a „*Literatúrát*”, melyet egyetemi tanítványai számára készít. Révai 1807-ben meghalt s kéziratához Pápay nem juthatván hozzá, bevégezte s most már kiadta rég heverő művét.

Révai valóban írt irodalomtörténetet 1805 körül, de nem fejezte be egészen; életében semmi sem jelent meg belőle; egy részét a *Tudományos Gyűjtemény* tette közzé 1833-ban, egész I. kötetét pedig a *Régi Magyar Könyvtárban* Rubinyi Mózes adta ki (29. 1912). A három kötetre tervezett nagy mű ugyanazon irodalomtörténet-típust képviseli, mint a Pápayé, s ez egyezéssel aligha lehet véletlen. Pápaynak valószínűleg volt részletesebb értesülése Révai tervéről.

Révai három kötetre tagolt nagy művének *A magyar deákság* lett volna a címe. I. kötete: *A magyar deáki történet*; ez két részre oszlik; egyik részében a magyar nyelv eredetéről, régiségéről s atyafiságáról értekezett, másikában adja a voltaképpeni deáki- és irodalomtörténetét, előbb a hunnok deákságáról, majd a magyarokéről szólván a kereszténység felvételétől a mohácsi vészig. Nyomtatásban eddig csak az I. kötet ismeretes. II. kötete: *A magyar szép toll* (vagyis stílus), — „főképpen Adelung után”, mint Révai maga megmondja — kéziratban majdnem egészen elkészült. III. kötete *A magyar beszédnek példái a jelesebb írókból* címet viselt volna, és stílnemek és korok szerint rendezett stilsztikai példatárnak készült. E tervrajznak a Pápayéval való rokonsága minden további fejtegetés nélkül is kitetszik.*

* Révai tervezetét I. az *Elaborator grammatica hungarica* III. kötetének Simonyi Zsigmondtól közzétett akadémiai kiadásában. 1908. 341 – 342. l.

Irodalomtörténeti töredékének (1. kötet második része), mely csak az őskort s a nyelvemlékek korát öleli fel, rendszerező elve is azonos a Pápayéval, amennyiben ő is csak a magyar nyelvű emlékekre szorítkozik. Hogy a literatura szót ő deákságnak fordítja s mily helyes érzéssel a történelmi igazság iránt, arról már szólottunk. Lássuk még röviden fogalmi meghatározásait. Literatura, vagyis deákság, szerinte annyi mint *írásstudás és a tudományokban való járatosság*. Historia literaria, vagyis deáki történet pedig „az olyan elbeszélés, mely valami nemzetnek írás tudását, s a tudományokban való járatosságát fejtegeti”. Szokás ezt *tágasabb* értelemben is venni, s belefoglalni „nem csak a hazai, hanem egyéb nemzeti nyelven, kiváltképen a Latánon szólló tudományokban való jártasságot is”. „Ilyen Deáki történeteink — jegyzi meg Révai — vagynak már elég jelesen. A mi mezőnk nem terjed annyira. Tsak egyedül a Magyar nyelven szólló deákságról beszélünk.”

Szintén nem önálló irodalomtörténet az a kis futólagos vázlat, melyet *A magyar literatura története* címen 1814-ben közölt Kazinczy tollából az Erdélyi Múzeum. Ez ui. csak részlet a nagy írónak úgynevezett tübingai pályaművéből, melyet „A magyar nyelv polgári nyelvvé emelése” címen még 1808-ban megírt (kiadta Heinrich Guszttáv: Régi Magyar Könyvtár, 37. 1916). Az ő áttekintésének is az a célja, hogy nyelvünk fokozatos előmenetelét vázolja; s nyelvi szempontja érteti meg, hogy az annyira magasztalt Mátyás királyról korholólag szól: „nem bírt annyi bölcsességgel s hazai szeretettel — ezt írja felőle —, hogy a Nép énekeit, mint Nagy Károly azokat a mellyeket a maga népe dallott, feljegyezni parancsolta volna s Budai igen gazdag Bibliothecájában nem találatott egy magyar könyv is.” Elődeihz képest nevezetesebb újdonság alig található az 1814-ben közzétett töredékben, azon az egyen kívül, hogy 1772-t teszi meg határjelző évül. Érdekesebb már e töredék folytatása a Tübingai pályaműben. Itt ui. „példányokat”, vagyis szemelvényeket ad magyar írókból, többnyire költőkből, „mikből az idegen nyelvünk s literaturánk ismereteit meritheti”. E szemelvényeket aszerint választja ki, hogy „inkább a nyelvet, mint az írókat karakterizálják”. Gr. Teleki József egy beszédét, Rájnis, Virág, Baróti, Ráday Gedeon, Dayka, Csokonai, Verseggy, Himfy, Gr. Desőffy József, Orczy, Kis János egy-egy” vagy egy-két versét látjuk itt felsorakozni, rövid bevezető jegyzések nyomán, melyek nemcsak némely életrajzi adatokat közölnek az illető íróról, hanem kritikailag megvilágítják irodalomtörténeti jelentőségüket is. Az írói egyéniség és ízlés szempontjaival egészül ki ekként a nyelvi szempontú történeti áttekintés. Kétségkívül Kazinczy lett volna leghivatottabb egy kritikai szempontú irodalomtörténet megírására. S egy ilyennek elemeit meg is találni részint az említett bevezető jegyzésekben, részint pedig önállóan megjelent apróbb cikkelyeiben. Tübingai pályaművé egészben véve emlékeztet arra az irodalomtörténet-típusra, melyet Pápay és Révai képviselnek. Van benne egy „nyelvtudományi”-nak mondható, az anyanyelv történeti viszontságait is ismertető első rész, egy irodalomtörténeti áttekintés és egy történeti szempontú pldatár. De az ő műve nem tudományos kézikönyvvül készült, hanem mintegy *vitairatul* a latin ellen s a magyar mellett; annál jellemzőbb a tudományos kézikönyvekkel való szerkezeti rokonsága — ez utóbbiakra.

A magyar nyelvnek polgári nyelvvé emelését sürgető, tehát gyakorlati célzatú pályamű, meg a tudományos rendszerezésű irodalomtörténet: ebben a korban közeli rokonai egymásnak; az anyanyelv szempontja, agitatorius szándék s a történelmi adalékoknak mintegy csak argumentumul használása jellemzi mind a kettőt. „Pályairásomnak, mondja Kazinczy, egész ideája igen is, csak a *Nationalismus*. Az nekem az idolumom, nem holmi apró tekintetek.”* Viszont Pápay: „Benyújtom azért munkámat a Magyar Minerva oltárára, azzal a belső szent érzellemmel, hogy áldozat tételemben hazafiúi kötelességemet oly híven tellyesítettem, a mint gyenge tehetségemtől kitelhetett”; „kedves nyelvét, édes hazáját, szeretet nemzetét” óhajtja megdicsőítve látni honfitársai literaturai munkássága által. Az a nemzeti érzés és „haza-szeretete” a forrása e kor irodalmának s irodalomtörténeteinek egyaránt, amelyről már Báróczi oly szépen szólt *Védelmeztelet magyar nyelvében*, amelynek meghatározásával kezdi pályaművét Kazinczy, bátran kimondván felőle, hogy „nem rettegi az az értelemitéletét, de nem vár annak felszabadítása s javallása után” sem; ugyanazon hazaszeretét, melynek, szintén Kazinczy szerint — „egy része a nyelv szeretete”.**

A magyar nyelvűség irodalmi tudata nem eredményezett tárgyilagos műltszemléletet ez önálló megnyilatkozásaiban. Nem tudományos meggondolás, hanem élő energia jelölte ki ez irodalomtörténetek rendszerező elvét. A jelen iránti érdeklődés azonban mindenkor egyik fő ösztönzője volt és marad a történeti tudományoknak, mert bár elfoglultsággal, műltcsonkítással jár, megtalálja legalább egy ponton kapcsolatát a műlttel, melytől egyébként elszakadt, s azt a maga egyoldalú szempontjából oly lelkes odaadással kutatja át, minőre csak az aktualitás vonzóereje képesít.

* Levele Berzsenyihöz, 1809. V. 25.

** Levele Kis Jánoshoz, 1808. VI. 2.

E kor irodalmának kölcsönzött jellege szükségképp előidézte a régivel való szakítás tényét. A Bessenyei által megindított fejlődés, mint láttuk, nem volt egyenes folytatása az addiginak. De csakhamar, s éppen a magyar nyelvűség révén, felébredt figyelme a régiség iránt s pillanatnyi meglepetkezését a hagyományra való munkás, tartós visszaemlékezéssel kárpótolta. Tanúi a tárgyalt irodalomtörténeti művek. A nagy férfiú, ki ezt a múlthoz való kegyeletes visszahajlást megindította, s aki nélkül e kor irodalmi képe föltöbbé csonka maradna, Révai Miklós volt. Nemcsak a nyelvtudománynak vágott új utakat, fontos helyet tölt be az irodalomban is. Míg egyfelől hathatósan támogatta a modern törekvéseket (akadémia) s egykorú írók kiadásában tevékenykedett: elmerült a múlt emlékeinek vizsgálatába s magyarázta, terjesztette. „A tiszteletes régiség (írja töredékes irodalomtörténetében) valamint egyebekben, úgy a nyelvben is gyönyörködtető. El telünk édes örömmel, ha a távolabb való századokból hallhatjuk hazai nyelvünket.” Már 1783-ban magyarázatot írt legrégibb nyelvemlékünkhez, a Halotti Beszédhez. Költeményes Gyűjteményt tervezett régi és új kiválóbb írók sorozatos kiadására, de csak Faludit, Orczyt, majd Orczyt Barcsayval sikerült kiadnia. *Elegyes verseihez* (1787) hozzátartozta a Pannóniás éneket s Apáti feddő énekét, Magyar deáki történetében pedig először nyújtott összefoglaló képet addig felkutatott nyelvemlékeinkről. A nyelvregiség tisztelete, melynek e korban ő a legöntudatosabb képviselője, jelentékeny ellensúly gyanánt érvényesült a nyelvújítás küzdelmeiben, szemben a nyelvszokás kánonával, mit Verseghy, s az írói kezdemény szabadság-tanával, mit Kazinczy hangsúlyozott. Hatása kiegészíti, sőt ellenőrzi a Kazinczyét. A nyelvtörténet tanulságaiból törvényeket von ki, mik féket vetnek a könnyelmű és korlátlan újításnak: az újítás korában fenntartja a kapcsolatot a hagyománnyal.

Rajta kívül mások is munkálkodtak a magyar nyelvű hagyomány életre keltésén. Pray már 1770-ben közreadta Szent Margit életét, Sajnovics ugyanakkor az egész Halotti Beszédet a *Demonstratio*-ban. Dugonics a Pannóniás éneket nyomtatja le *Etelkájában* (1787) s Gyöngyösi műveinek adja addig legteljesebb s kritikai kiadását (1796). Van már e korban szemelvényes gyűjtemény is régibb s egykorú magyar írók verses és prózai műveiből: „A folyó és versbéli magyar beszédnek válogatott példái melyeket a tanuló ifjúságnak hasznára össze-szedegette Nagy-Aytai Cserei József” (Szeben, 1791). Ez is közli többek közt a Pannóniás éneket. 1794-ben válnak ismertté Mikes *Törökországi levelei* Kulcsár István kiadásában. Sándor István, az „első magyar bibliographus”, a *Sokféle széles látkörű, fáradhatatlan szerzője Heltait* (1796), Apáczait (1803); Bacszányi a korán elhunyt Ányos Pál műveit (1798); Virág Benedek Telegdi négy prédikációját (1803); Kazinczy Sylvester nyelvtanát (1808); Báróczi minden munkáit (1813–14), Dayka költeményeit (1813), Zrínyit (1817); Márton Csokonait (1813), Bacszányi Faludit (1824) kelti új életre. Horvát István a *Tudományos Gyűjteményben* közléstesi Révai Magyar deáki történetét (1833), s két év múlva ugyanott tanulmányosorozatot indít *A magyar nyelv régi maradványairól*, gondosan összeszedvén nyelvemlékeinket, melyeknek száma Révai óta jelentékenyen meggyarapodott. Egyre-másra előkerülnek a rég feledésbe ment kéziratok irodalom emlékei, a legújabb irodalom kezét fog a legrégibbel, a nyelvemlékek gyűjteményes kiadását már 1838-ban megindítja az Akadémia (*Régi Magyar Nyelvemlékek*) s majd 1874-ben kezd belőlők újabb, teljesebb sorozatot (*Nyelvemléktár*). Időközben új leletekkel gyarapszik az irodalmi hagyomány: a Königsbergi Töredék 1864-ben, a Gyulafehérvári distinciók nemrégiben, az ómagyar Máriasisralom éppen napjainkban, Balassa világi lírája 1874-ben kerül napfényre s Szilárdy Áron 1789-iki (akadémiai) kiadásával jelenik meg egész terjedelmében. „Jődögélnék elő” a kéziratok énekeskönyvek is és a régi magyar világi költészet képe nem sejtett arányokban bontakozik ki belőlők. Szilárdy Áron szerkesztésében indult meg a Régi Magyar Költők Tára (1877-től kezdve) s folytatódik a mai nehezebb viszonyok között is. Általában a „Tudós Társaság” az, mely tisztéhez híven a magyar nyelvű hagyomány napfényrehozatalában a legállandóbb buzgalommal vesz részt.

Az irodalmi tudat első, legrégibb jelentkezése is mindmáig tartó, bár elmosódott nyomokat hagyott volt felfogásunkban, mint azt annak idején megállapítottuk. De erősebben, mondhatni teljes épségben megmaradt az irodalom fogalmának azon szűkítő határozománya, mely Bessenyei programjának szolgált központi elvűl: a magyar nyelvűség követelménye. Ma már csak magyarul írt műveket tekintünk irodalmunkba tartozónak, s ha egy-egy rendkívüli esetben, mint pl. Széchenyi *Blick*-jére nézve, szíves örömmel teszünk kivételt, más nagy érdek lebeg szemünk előtt: gondolat és érzés oly magyar eredetisége, mely áttört az ide-

gen nyelv korlátait. Ehhez az állásponthoz azonban csak egy újabb korszakos lépéssel jutott el irodalmunk. Mielőtt azzal megismerkednénk, mutassunk rá még befejezésül némely következményeire a magyar nyelv kizárólagos uralomra juttatásának s a deák detronizálásának. Mellőzöm ezek közül a politikaiakat (minő a nemzetiségi kérdés kiéleződése) s csak a magunk területén kívánok maradni.

Az a körülmény ui., hogy az irodalomtörténet legott végrehajtotta egész anyagán azt a szűkítést, melyen az irodalom akkori fejlődése átment, nem maradhatott következmények nélkül az irodalmi műveltség szempontjából. A hagyomány erőszakos megcsonkítását, a latin nyelvű hazai irodalom végleges elejtését ma is sinyli közműveltségünk, mert a latin elejtésével elzártuk magunktól műveltségünk genetikus ismeretének egyik főforrását. Innen laikus közönségünk („Nem az ingujjra vetkezett Értvén csupán e név alatt” —) magyar műveltségének rövid-gyökeresége, ingatagsága, legjobb esetben egy évszázad-vastagságnyi történelmi talaja. Az évezredes magyar csak utóbbi száz esztendejét képes külön szaktanulmány nélkül közvetlenül megismerni műveltsége múltjának. Semmi kétség: a latint, épp a nemzeti műveltség kiterjesztése érdekében le kellett szorítani addigi polcáról. Ennek meg kellett lenni. De gondoskodtunk-e káros következményei elhárításáról? a hazai latinság — s főképp a történetirodalom — főbb termékeinek magyar fordításokban való elterjesztéséről, a nemzeti nyelvű műveltség tárházába való beiktatásáról? Irodalomtörténeteink nem hagyták-e teljesen homályban ezt a latin nyelvű hagyományt egész a legújabb időkig? Van-e csak egy szakemberünk is, ki annak teljes anyagáról számot tudna adni nekünk? Múltunk ez integráns darabja idegenebb ma nekünk akár az ó-francia epikánál. Régen az iskolázott magyar leg-
alább hozzáférhetett: ma a művelt ember is el van zárva tőle.

Iskoláinkban tanítják ugyan a latint, s Pápay Sámuel sem kívánta onnan kiirtani: „Éppen nints tehát ily balgatag szándékunk, hogy Magyar Hazánkbul a deák nyelvet egészen kiűzzük. Szükséges annak tudása az Egyházi Rendnek, az Ország fő Tisztviselőinek, a Biráknak, Prókátoroknak, s mind azoknak, kik különösen a Tudományokra adgyák magokat. Taníttassék hát az, a mennyire szükséges, ennekutánna is Oskoláinkban szint úgy, mint más Európai Nemzeteknél” (27. l.). S valóban így taníttatik: mint minősítési kellék bizonyos pályához, de nem mint saját műveltségünknek évszázadokon át kiváltságos nyelve.

Az irodalomra nézve ellenben roppant horderejű lett az anyanyelv uralomra juttatása. Az irodalomnak az a demokratizálása, mely a reformációval tette meg első, jelentékenyebb lépését, most vált véglegesen lehetővé. Teljes, valóban „nemzeti” szétterjedését egyelőre gátolta ugyan az irodalmi nyelvnek — ha szabad így mondanunk — kiskorúsága, mi miatt még idegen mintákhoz kellett előbb iskolába járattatni, élettől elszakadt műnyelvű kiképezni. De az a fordulat, melyet következő fejezetünk lesz hivatva megismertetni, eltünteti ez akadályokat; nyelvrégiség, egyéni újító kezdemény és általános nyelvsvokás összebékülnek benne, s akkor a nemzeti irodalmi nyelv gáttalanul szétviheti még alsóbb rétegekbe is az irodalmi műveltséget.

A deákkal való szakítás volt egyszersmind az irodalom lassan fejledező új fogalmának leghatékonyabb kisarjasztója. „A Tudományokat tekintvén, mondja Pápay, igenis megengedgyük, hogy azoknak tellyes virágoztatására szükséges a deák nyelvnek tudása, ... de tsak azokra nézve, kiknek kedvek s szándékok vagyon magokat a Tudományokra szentelni” (25. l.). A literatúrában már régen egyéb is volt a tudományon kívül, de az is tudománynak szerette nevezni magát. Most már az igazi tudomány a deák nyelv hatáskörébe utaltatik ki, az az „egyéb” pedig, mi nem más mint a mai értelemben vett szépirodalom, a nemzeti nyelv birodalmába kerül. A régi irodalom kiváltságos nyelvvel való szakítás szakítást jelent ez irodalom lényegével is; és amint a rendi alkotmányt, úgy a „tudomány”-értelmű irodalmat sem lehetett volna latin nyelven eltemetni. A nyelvcserevel — a fentebb már ismertetett ingadozások után — csakhamar ki kell alakulnia az irodalom új, „szépirodalom”-fogalmának is. És akkor Bessenyei „profán” programja valóra válik.

A szépirodalmiság korlátlan elismertetése azonban öncélúságát jelentené az irodalomnak s még most és még jó ideig ezért is késlekedik. A Bessenyei—Kazinczy kor felfogása szerint az irodalom nem önmagáért van, hanem, mint a nyelv művelője és fenntartója, a nemzeti-ségért. A magyar deákság korában a tudománynak volt, az új magyar irodalom korában a nemzeti érdeknek lett alárendelve az irodalom. S épp ez alárendelést teszi lényegibbé a fejlődés azon következő lépése, melyet vele együtt most már fejtegetésünk is megtenni készül.